

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ГУНЕНКОВ ДЕНИС ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 14:17.022.1: 316.334.23

**МОРАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ РИНКОВО СПРЯМОВАНОГО
СУСПІЛЬСТВА: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
(СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
Бойченко Михайло Іванович,
доктор філософських наук,
доцент

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
МОРАЛІ В СВІТЛІ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ	
1.1. Поняття моралі в сучасному філософському дискурсі	13
1.2. Мораль як форма суспільної свідомості і як спосіб духовно- практичного освоєння дійсності.....	26
1.3. Соціальний контекст моралі в умовах глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства	38
Висновки до першого розділу	46
РОЗДІЛ 2 ПОТРЕБА І ХАРАКТЕР ЗМІН МОРАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ	
В СТРУКТУРІ СУСПІЛЬНИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ	
ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	
2.1. Ринкові вимоги до моральних пріоритетів суспільного розвитку.....	52
2.2. Макс Вебер про ефективність моралі в ринковому суспільстві	59
2.3. Соціальні параметри розвитку моралі в ринковій Україні	65
2.4. Мораль в структурі інтенсивних міжнародних комунікацій	74
Висновки до другого розділу.....	84
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ	
МОРАЛІ В СИСТЕМІ РЕГУЛЯЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ...	
3.1. Мораль як інституційне обмеження в соціальній взаємодії	88
3.2. Духовно-культурні чинники підприємницької діяльності.....	94
3.3. Співвіднесення особистих і суспільних інтересів підприємницької діяльності.....	105
3.4. Співвіднесення суспільних цінностей та цінностей ділової моралі	113
Висновки до третього розділу	120

РОЗДІЛ 4 ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ТА САМОУПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ МОРАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	124
4.1. Держава як засіб управління підприємницькою діяльністю	124
4.2. Форми самоорганізації підприємництва та їх моральні засади	130
4.3. Корпоративна мораль як регулятив підприємницької діяльності	140
4.4. Нелінійний характер моральної саморегуляції підприємницької діяльності.....	145
Висновки до четвертого розділу	156
ВИСНОВКИ	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

ВСТУП

Актуальність дослідження місця і ролі моральних пріоритетів в структурі підприємницької діяльності обумовлена потребами практики, насамперед, потребами налагодження такого виробництва, яке б, створюючи матеріальні та духовні цінності, сприяло саморозвитку людини як особистості, утвердженню її самості в системі суспільної цілісності, формуванню високих моральних характеристик.

Класична художня, філософська й економічна література досить повно і всебічно виявила просту істину: «гроші (багатство)» і «мораль» уживаються в особистості суперечливо, а може й конфліктно. На всіх етапах історії розвитку суспільства «багатство» практично завжди підпорядковувало собі моральні цінності, «прочитувало» життєві ситуації в контексті власного егоїстичного бачення. Надприбуток, можливість його отримання диктували моральну позицію підприємця, що ставала тим більш цинічною, чим більш вагомим міг стати її результат. Його моральні пріоритети деформувались, як правило, у міру зростання його багатства. Моральним залишались тільки поодинокі. Вони ввійшли в історію як підприємці-меценати, благодійною діяльністю яких створені лікарні і картинні галереї, школи і університети, спортивні споруди і т.п.

Розуміння необхідності формування моральних пріоритетів підприємця прийшло не відразу й не самоплинно, а через терни класової боротьби, де трудящий люд не лише вимагав утвердження відповідних людській гідності умов організації праці, але й становлення такого способу життєдіяльності, який би задовольняв уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, рівність та іншим загальнолюдським моральним нормам та цінностям.

Одним з перших в літературі ХХ століття увагу на цей незаперечний факт звернув німецький філософ і економіст Макс Вебер. В роботі «Протестантська етика та дух капіталізму» він переконливо довів, що

нехтування моральними законами негативно позначається на підприємницькій діяльності і навпаки: дотримання загальнолюдських моральних правил звеличує і підприємця і результат його діяльності на декілька порядків і в історично-життєвій перспективі.

Між тим, досягнення такої єдності все ще є результатом бажаним, а не реальним. Особливо в Україні, підприємництво якої переживає фазу свого безпосереднього становлення. Тому дослідження співвідношення морального і економічного чинника життєдіяльності людини і суспільства, зокрема, у форматі підприємницької діяльності, належить до найбільш вагомих і малодосліджених проблем сучасної філософії.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема морального фактора, регулятивної функції моралі, моральних пріоритетів в структурі підприємницької діяльності в різні роки і з різною направленістю досліджувалась рядом зарубіжних і вітчизняних вчених, серед яких пальму першості, вочевидь, слід віддати знаменитому німецькому філософу, культурологу та економісту Максу Веберу. В праці «Протестантська етика і дух капіталізму» вчений дослідив роль моралі в підвищенні ефективності виробництва, його організації і управління, обґрунтував на цій основі ряд практичних рекомендацій, без врахування яких про ефективність підприємницької діяльності не може бути й мови.

Ряд серйозних напрацювань з цієї тематики зустрічаються в роботах з «національної економіки» Ф. Ліста, морально-економічних дослідженнях В. Зомбарта, економічній теорії добробуту А. Пігу, модернових економічних пошуках Ф. Герцберга, Дж.М. Кейнса, П. Самуельсона, А. Маслоу, Й.А. Шумпетера та М. Фрідмена.

Серед авторів, які присвятили свої праці розгляду проблем морального фактора в структурі процесу становлення та розвитку ринкової економіки, слід назвати імена таких відомих теоретиків у галузі економічних вчень, як А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа, Г.Ч. Кері.

Досить ґрунтовно ця тема проходить через праці марксистів.

Проблеми економічної свідомості ринкового суспільства аналізували також українські економісти та народознавці, зокрема, Микола Зібер та Сергій Подолинський, Микола Бунге та Афіноген Антонович, Володимир Навроцький та Іван Франко, Михайло Туган-Барановський та Юліан Бачинський, Михайло Драгоманов та Євген Слуцький, Федір Щербина та ін. дослідники.

Ряд актуальних досліджень цієї проблеми проведено російськими вченими-економістами, зокрема, в роботах Л. Абалкіна, А. Агеєва, Л. Кузьміна, В. Щербини, Т. Заславської, Д. Львова, В. Межуєва, А. Панаріна, В. Попова, Р. Ривкіної, Л. Пономарьова, та ін.

Серед сучасних українських вчених – філософів, економістів, соціологів, – які торкались цієї проблематики, можна назвати в першу чергу імена В. Андрущенко, В. Базилевича, В. Боброва, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Губського, Л. Губерського, Л. Воротіної, В. Ільїна, О. Заруби, І. Калинюк, Л. Каніщенка, Г. Климка, В. Кукліна, В. Лагутіна, А. Мазаракі, М. Михальченка, С. Мочерного, Ю. Ніколенка, І. Надольного, Ю. Палкіна, Ю. Пахомова, І. Прокопенка, Д. Черваньова, А. Чухно.

Аналіз літератури засвідчує, що на сьогоднішній день ми маємо помітний пласт дослідницької літератури, детальний розгляд морального фактора підприємницької діяльності. І все ж, означена проблема ще не окреслена і не досліджена в повному обсязі і змісті. Низка проблем все ще очікує на свого скрупульозного дослідника. До них, зокрема, відносяться такі проблеми, як: уточнення змісту, обсягу і структури висхідних і опорних понять «моральні пріоритети» та «моральний фактор» підприємницької діяльності; компаративний аналіз основних підходів до розуміння цього феномену у вітчизняній і зарубіжній літературі; формування (утвердження) моральних пріоритетів ринкового типу в системі духовного світу сучасного українського суспільства; особливості управління цим процесом. Враховуючи актуальність та недостатню розробленість проблеми, ми обрали її в якості теми самостійного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Принципи організації та тенденції розвитку вищої освіти у XXI ст.» (рішення Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Об'єктом дослідження є моральні пріоритети сучасного ринкового виробництва; **предметом** – чинність і роль моральних пріоритетів в системі підприємницької діяльності.

Мета дослідження – виявити й дослідити основні напрями впливу моральних пріоритетів на підвищення ефективності сучасного ринкового виробництва, зокрема, підприємницької діяльності.

Досягнення цієї мети потребує вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- виявити тип морального фактору у ринково спрямованому суспільстві як певну модель втілення культури;
- з'ясувати роль моральних пріоритетів підприємницької діяльності стосовно виробництва та безпосередньо пов'язаних з ним видів діяльності;
- вивчити проблеми управління та самоуправління зміною ролі моральних пріоритетів в період ринкових трансформацій на рівні суспільства і особистості;
- уточнити зміст головного і опорного поняття «моральні пріоритети» підприємницької діяльності;
- уточнити структуру моральних пріоритетів ринково орієнтованого суспільства;
- виявити основні тенденції еволюції ролі моральних пріоритетів в період ринкових трансформацій.

Теоретико-методологічну основу та джерельну базу дослідження проблеми значення морального фактору ринкового суспільства та підприємництва складають праці видатних та відомих зарубіжних і вітчизняних вчених, таких, зокрема, як Ф. Ліст, М. Вебер, В. Зомбарт, А. Пігу, Ф. Герцберг, Дж.М. Кейнс, П. Самуельсон, А. Маслоу, Й.А. Шумпетер та М. Фрідмен.

В змістовному аналізі економічної свідомості ми спиралися, насамперед, на теоретичні розвідки М. Вебера, Е. Кассіраера, К. Маркса, А. Моля, В. Шинкарука, К. Ясперса. Серед праць вітчизняних вчених використано в першу чергу праці В. Андрущенко, В. Боброва, А. Гальчинського, В. Гейця, В. Базилевича, О. Заруби, І. Калинюк, Г. Климка, В. Лагутіна, А. Мазаракі, С. Мочерного, М. Михальченка, Ю. Ніколенка, Ю. Палкіна, Ю. Пахомова, І. Прокопенка, Д. Черваньова, А. Чухно та ін.

До джерельної бази дослідження відносяться низка робіт довідників з економічної проблематики; статистичні дані та соціологічні обстеження економічних та моральних орієнтацій студентської молоді, проведені зокрема, вченими Інституту соціології НАН України, соціологами Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова в 2003-2008 рр. та Інституту вищої освіти НАПН України, а також Відкритого міжнародного університету «Україна» в мм. Дніпродзержинськ, Київ, Миколаїв, Херсон, Хмельницький. Деякі дослідження проводились за участю автора.

Дисертаційне дослідження виконано в світоглядно-методологічному контексті «Конституції України», законів України «Про освіту» (1996 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про соціальну підтримку молоді» (2000 р.); «Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті» (2002 р.) та інших законодавчих та нормативів України, які врегульовують життєдіяльність молоді та студентів.

Дослідження здійснювалось за допомогою **різноманітних методів**. Основними серед них є: прогностичний, герменевтичний, порівняльний,

структурно-функціональний та ін. Ми намагалися використовувати ці методи у взаємозв'язку і взаємодоповненні, що дозволило виявити суперечності досліджуваних проблем, причини, які до цього спонукають, чинники та умови розв'язання суперечностей, здійснити на цій основі відповідний прогноз розвитку ситуації в майбутньому.

На основі структурно-функціонального методу, зокрема, проаналізовані структура моральних пріоритетів, їх функціональні взаємозв'язки, місце та роль в них моральної свідомості в структурі підприємницької діяльності; герменевтичний метод дав змогу проникнути у внутрішню сутність моралі як соціокультурного феномена, що розгортається на основі соціальної діяльності людини й виконує нормативно-регулятивну функцію; порівняльний метод дозволив порівняти характер і ефективність формування моральних пріоритетів у підприємців вітчизняних та зарубіжних ринкових закладів різного типу; прогностичний метод був використаний з метою опрацювання можливих моделей і технологій формування моральних пріоритетів підприємців.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні моральних пріоритетів як невід'ємної складової підприємницької діяльності, яка зумовлює основні напрями підвищення ефективності сучасного ринкового виробництва.

В результаті дослідження ми приходимо до висновків, що мають наукову новизну й виносяться на захист:

Уперше:

– з'ясовано, що ринковий тип морального фактору розглядається як загальноцивілізаційна модель втілення культури в процес економічної діяльності, як її своєрідна «культурна реалізація»;

– доведено, що моральні пріоритети підприємницької діяльності є більш високим типом осмислення цивілізаційних надбань людства (науки, техніки, технології, моделей організації та управління, моральних цінностей тощо) стосовно безпосереднього виробництва, розподілу і споживання;

– доведено, що формування морального чинника ринкового суспільства не може бути процесом стихійним і некерованим; цей процес потребує відповідно організованої управлінської діяльності, що здійснюється державою та громадянським суспільством; суперечність між державними та громадянськими підходами розглядається в дисертації як головне джерело формування гуманістичної моральної культури ринково-орієнтованого суспільства.

Уточнено:

– поняття моральних пріоритетів підприємницької діяльності як таке поняття, що охоплює собою сукупність історично сформованих загальнолюдських моральних норм та принципів, які відображають внутрішні інтереси і потреби людей у різних сферах їх соціально-економічної діяльності, цілепокладають економічну (виробничу) діяльність людей, врегульовують її сенси в контексті людських відносин;

– положення, що в системі ринкових відносин складається особлива структура моральних пріоритетів, в основі якої знаходиться відповідальність і моральні зобов'язання особистості як підприємця – до цієї структури належать її економічні інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя, сукупність яких складає загальну парадигму морального впливу на ринкове виробництво.

Набуло подальшого розвитку:

– положення, що українське суспільство, що стало на шлях ринкових трансформацій, корінним чином зацікавлене у формуванні ринкових моральних пріоритетів та свідомості; тоді як цей процес в Україні знаходиться в початковій стадії; в дисертації аналізуються чинники та суперечності, що стримують цей процес, а також засоби їх подолання чи уникнення.

Теоретичне і практичне значення роботи. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в подальшій розробці соціально-філософських проблем, що стосуються економічного світогляду, свідомості,

моралі та культури, особистісного буття, творчої активності, самопізнання студентської молоді; вони можуть слугувати у якості підґрунтя для оцінки тенденцій, динаміки економіко-ціннісних змін, що домінують нині в українському середовищі; можуть бути застосовані при викладанні відповідних тем у курсах з економічної теорії, соціальної філософії, світової культури, культурології, спецкурсах.

Положення дослідження будуть корисні при створенні програм, методик, підручників, посібників з економіки, моралі та культури. Матеріали дисертації можуть бути використані і в організації соціальної і культурно-виховної роботи в студентському середовищі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: III міжнародній науковій конференції «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2010); Першій міжнародній науковій міждисциплінарній конференції «Час у дзеркалі науки» (Київ, 2011); Міжнародній конференції філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Дні науки філософського факультету – 2011» (Київ, 2011); Четвертих всеукраїнських читаннях пам'яті Івана Бойченка «Людина. Історія. Цивілізація» (Київ, 2012).

Публікації. Основні положення, ідеї і висновки дисертаційної роботи оприлюднені у 5 статтях у наукових фахових виданнях з філософських наук.

Структура дисертаційної роботи обумовлена обраною темою, визначеними завданнями і логікою дослідження, складається із вступу, 4 розділів, висновків та списку використаних джерел (205 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 180 сторінок, із них основна частина дисертації – 160 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛІ В СВІТЛІ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Даний розділ буде присвячено аналізу підстав для формування оптимального наукового апарату вивчення проблеми моралі.

Слід з'ясувати соціальний контекст моралі в умовах сучасної глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства. Завданням буде виявити, чи необхідні для сучасного філософського дискурсу, якому властиве розмаїття етичних систем, певні соціально-етичні специфікації для належної оцінки моральної практики.

Варто простежити розвиток етичної думки останніх століть під таким кутом зору. Зокрема, слід дослідити альтернативу субстанціального і функціонального підходів до питання про суть моралі та її природу. Оскільки у етичному дискурсі реалізується велика розмаїтість підходів, світоглядів, методологій, ідеологічних пристрастей і формуються альтернативні концепції, мораль виступає і як форма існування людського духу, і як духовно-практичний спосіб освоєння дійсності.

Також слід розглянути мораль як особливу форму суспільної свідомості з її власною специфікою, котра робить її відмінною від інших форм суспільної свідомості. Також слід розглянути мораль на фоні праці.

Крім того варто показати мораль як систему правил, норм, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей, їх відносини і взаємодію. Зокрема, слід виявити, як на мораль впливає функціонування права, яке підтримується спеціальними державними органами. Варто визначити, чи є мораль інституційною формою регуляції людського життя.

Нарешті, слід виявити, як ринкові реалії вплинули на моральні цінності та сучасну систему виховання в Україні. Це дасть змогу дійти висновку, чи запитана суспільством нині нова системи духовних і моральних цінностей, які б істотно відрізнялися від цінностей радянського суспільства і

ґрунтувалися на історично сформованих духовних традиціях наших суспільства і держави.

Все це потребує, на наш погляд, саме соціально-філософського підходу до розгляду даних проблем. Тому моральна та соціально-економічна проблематика будуть визначати об'єкт нашого дослідження, а на його основі виокремлюється власне соціально-філософська проблематика – завдяки застосування соціально філософської «оптики».

1.1. Поняття моралі в сучасному філософському дискурсі

Наявність у сучасному філософському дискурсі різних етичних систем зумовлена розмаїттям поглядів щодо осмислення засад моральної природи людини та розуміння моральних цінностей. В одних системах мораль постає притаманним людині самостійним феноменом. У таких системах визнається абсолютизм морального закону, його незалежність від суспільного буття. Під таким оглядом совість виявляється абсолютним орієнтиром у світі моральних цінностей, що дозволяє судити про реальність на підставі моральних критеріїв. Абсолютистський погляд виражається в кантівському категоричному імперативі, незалежному ні від наявного буття, ні від прагматичних цілей і цінностей. В інших системах моральний закон обумовлюється історично виникаючими правилами і зразками поведінки. Мораль розглядується як прояв природно-історичного розвитку, що формує людську свідомість. Тому совість виявляється природним об'єктом виховання. З огляду на це російський філософ Ю.А. Ротенфельд зазначає, що «мораль – це й предмет, що вивчається етикою, й історично конкретні норми поведінки людей. Мораль указує на те, за якими найбільш загальними правилами поведуться люди в тій або тій культурі, вона навчає того, що є належним [147, с. 7]». Оскільки мораль виникає із здатності людини мислити і вступати в соціальні форми обміну, моральність виявляється ставленням

людини до себе в перспективі, прагненням до досконалості власного мислення, своїх стосунків зі світом і своєї віри в себе. Отже, «у вузькому сенсі розуміння моралі можна звести до еволюції чотирьох форм обміну, які розкривають як культура людських відносин проявляє себе у формі етичного прогресу [147, с. 7]». А через те, що найбільш досконалими, найбільш етичними стосунками між людьми вчений вважає орієнтовані на досконалий, ідеальний стан сервістичні стосунки, з його погляду «мораль є характеристикою всіх без винятку соціальних дій, за допомогою яких люди добиваються своїх цілей. Дві з них аморальні, авторитарні форми моралі, обумовлені тиранічною і кріпацькою формою обміну. Тоді як дві інші форми моралі – ліберальна і сервістична – етичні, алоритарні форми. Людина не лише проживає мораль, вона може пізнавати думкою всі її форми.

Етична культура особистості – продукт розвитку людських відносин, зумовлених мисленням людей. Тому поняття моралі можна звести до наступного визначення: мораль відображає соціальні дії, визначені чотирма формами відносин обміну, що зумовлює здатність людей жити спільно. Притому слід сказати, що будь-яка формалізована модель, ...допомагаючи чітко осмислити соціальні процеси, завжди огрублюватиме їх, втрачатиме важливі деталі та відтінки явища, що вивчається [147, с. 7]».

Саме тому, зазначаючи, що визначальною для моралі завжди є її сутнісна практична орієнтація, український філософ В.А. Малахов наголошує: «Поza цією орієнтацією немає й підстав говорити про мораль загалом [105, с. 23]». Відтак, посилаючись на російського філософа О.І. Титаренка, він пропонує тлумачити мораль як такий практично-оцінний спосіб відношення індивіда до дійсності, котрий регулює поведінку людей з погляду принципового протиставлення добра і зла [105, с. 21]. Адже, поперше, мораль є концентрованим проявом практичного, активно-перетворювального ставлення людини до життя. Вона знаходить свої духовні витoki в царині людської волі, «практичного розуму». В цій практичній спрямованості, притаманній моралі загалом, можна виокремити дві істотно

відмінні форми – оптативну та імперативну. Для етичної думки останніх століть більш звичною є саме імперативна мораль, в основі якої лежить те чи інше веління, вимога або заборона щось робити. Але в сучасному філософському дискурсі часто можна спостерігати й прояви оптативної форми моралі, котра орієнтує на пошук і реалізацію блага, досконалості, щастя. «Мораль подібного гатунку насамперед закликає нас замислитися над тим, як слід жити у відповідності зі згаданою метою; відтак вона потребує не тільки поваги до власних приписів і вольової рішучості, але й певної розсудливості, здатності свідомо обирати блага і цінності, приймати щодо цього обґрунтовані рішення [105, с. 22-23]. Тому відомий французький філософ П. Рікер пропонує імперативну форму моралі вважати власне мораллю, а за оптативною її формою закріпити назву «етика» [142, с. 269-270].

По-друге, в наведеному визначенні йдеться про оцінюваність моральних явищ, про можливість оцінки як сутнісну рису моралі. Щоправда, критерій оцінюваності як такої все ще залишається для моралі необхідним, але недостатнім.

По-третє, істотним моментом у наведеному визначенні є осмислення моралі як особливого відношення людини до дійсності. Адже в сучасних умовах існування людина залишається для іншої людини найближчим і найцікавішим предметом діяльності й спілкування.

Зрештою, «все перелічене й розглянуте нами досі набуває власне моральної якості тільки тоді, коли потрапляє у сферу протистояння добра і зла – так би мовити, в силове поле напруги між цими протилежними полюсами – й осмислюється в цьому зв'язку. Власне моральними є тільки ті імперативи, ті прагнення, ті оцінки й ті відношення до дійсності, які виражають це протистояння, акумулюють у собі його напругу [105, с. 26]».

Ще більш розлоге визначення моралі порівняно з наведеними вище пропонує американський філософ Р. Холмс, який вважає, що будь-яка відповідь на питання «що таке мораль» має задовольняти наступним умовам:

«1. Вона не повинна принципово виключати моральну оцінку будь-яких дій якого завгодно суб'єкта (індивіда, групи, суспільства, нації).

2. Вона повинна унеможливити суперечності між базисними моральними думками, котрі є одночасно правильними.

3. Вона повинна передбачати, що етичні розбіжності завжди можуть бути принципово дозволені раціонально (не на підставі угоди між опонентами, а виключно за допомогою доказу – при достатньому фактичному знанні і концептуальній чіткості – помилковості однієї з позицій або відразу обидвох).

4. Вона повинна містити чіткий критерій різниці між етичним мотивом і егоїстичним інтересом.

5. Вона повинна виходити з пріоритету моральних міркувань над іншими в разі їх конфлікту.

6. Вона повинна санкціонувати можливість корегування будь-якої моральної думки [184, с. 105]».

З огляду на наведені вище умови «теорія, яка дозволяє одночасну істинність моральних думок, що суперечать одна одній, є релятивістською, дотримання ж умови (2), котра виключає подібну можливість, гарантує абсолютистське розуміння моралі. Крім того, виконання цієї умови є необхідною передумовою іншої умови – (3), згідно з якою мораль повинна містити в собі деяке раціональне начало [184, с. 107]».

Загалом, Р. Холмс нагадує, що питання про те, чи є в понятті моралі якийсь особливий зміст, чи цьому поняттю може бути дано лише суто формальне визначення, вперше чітко сформульоване В. Франкеною і «стосується розрізнення формального і змістовного (субстанційного) понять моралі. Формаліст вважає, що «думка, принцип або деякий фрагмент міркування є моральними, якщо і тільки якщо вони відповідають певним формальним умовам, не пов'язаним з їх змістом». І хоча той або інший особистий інтерес завжди наявний, мораль, яка витлумачується зазначеним чином, не підпадає під його контроль. Потрібне тільки одне: щоб були

дотримані певні формальні умови. Такі умови можуть містити, як вважає Р. Хеар, готовність суб'єкта універсалізувати свої думки і розглядати їх як вищі. Дотримання цих умов не гарантує правильності таких думок і принципів; мова може йти тільки про їх моральний або позаморальний статус.

Субстанціаліст, навпаки, вважає, що «наші думки і рішення є моральними, якщо і тільки якщо виражений в них погляд не може бути описаний в суто моральних термінах; такий опис може містити формальні ознаки, але обов'язково мають бути зазначені й змістовні (material) ознаки. При цьому в цьому змісті мають бути відображені турбота про інших, пошана до соціальної згуртованості та спільного блага». Коротше кажучи, «мораль розуміється тут не лише як один із способів регуляції поведінки, який має певні формальні і структурні ознаки, але й як те, що дефінітивно має і виразне загальне соціальне значення, зміст, спрямованість і ціль [184, с. 111]».

Р. Холмс також вважає, що найбільш послідовно і постійно проти субстанціалістської позиції виступають У.Д. Фолк і Р.М. Хеар. Обидва не згодні з тим, ніби мораль містить якусь чітко виражену соціальну орієнтацію. Зокрема, Р. Холмс розлого цитує Р. Фолка, який висловлює сумнів щодо принципової можливості експлікації терміну «мораль»: «Серйозною підставою на користь того, щоб виключити (якщо, звичайно, це можливо) слово «мораль» з аналізу морального міркування, є його невизначеність. Мова йде не про те, що це слово має багато різних значень, кожне з яких само по собі добре визначено, а про те, що сам спектр цих значень вельми розмитий, і відрізнити одне з них від іншого дуже важко»; Спадкоємцем первинного морального закону слід вважати добровільне і таке, що належить рівною мірою до всіх зобов'язання завжди ставити на перше місце мотиви благодіяння і вимоги суспільного життя. Проте немає ніяких підстав вважати, ніби подібне зобов'язання береться на рівні автономного вибору... Непорушна реальність така, що раціонально автономний спосіб життя хоча й

перетинається з етичним способом життя, але не обов'язково збігається з ним, як думають ті, хто в своєму розумінні моралі відштовхується від суспільного інтересу [184, с. 112-113]». Отже, Р. Фолк захищає не формалізм, а індивідуалістську форму субстанціалізму, згідно з якою мораль в своїй основі орієнтована на благо і процвітання особистості, а не суспільства.

Зазначені підходи щодо тлумачення моралі, хоча й у дещо іншому ракурсі, досі зберігають актуальність у наявному філософському дискурсі. Не тільки в сучасній філософії, але й в етиці існує альтернатива субстанціального і функціонального підходів до питання про суть моралі та природу її абсолютів. Одні автори вважають, що мораль – це певний зміст, чіткі нормативні розпорядження, які історично різними способами ставляться індивідові. Прихильники такого субстанціального підходу виходять з того, що існують специфічні моральні потреби, для задоволення яких і необхідна мораль. Незалежно від того, мають ці потреби біологічний або соціальний характер чи ні, передбачається, що вони є базовими константами людського життя, поза якими воно не може реалізуватися як людське. Такий підхід розвивається в роботах Р.Г. Апресяна, Л.В. Максимова [7-10; 101-102], в знаменитій книзі А. Макінтайра «Після чесноти» [102].

Інша – функціональна – традиція в сучасному філософському дискурсі представлена насамперед спадщиною О.Г. Дробницького та його послідовників і ґрунтується на тому, що суть моралі визначається особливістю її способу регуляції. Специфіка ця задається особливим типом моральної вимоги, формою її постановки і характером санкції [68, с. 228-247, 254-276]. Усе це виявляється зумовленим людською раціональністю – організацію суспільного життя за допомогою раціонального дискурсу. Водночас неминучим його наслідком виявляється зміцнення раціональних елементів моральної свідомості.

Свого часу раціоналізм І.Канта був засадою обґрунтування його концепції моралі. Однак ще в середині минулого століття М. Горкгаймер і Т. Адорно аргументували думку про те, що раціональність сама по собі

виявилася однією з міфологем сучасної культури. «Не лише всі проекти раціонального перетворення дійсності, спроби побудови соціуму на підвалинах розуму не набули успіху, але навіть в основі настільки шанованого І.Кантом природничонаукового знання були виявлені неререфлексовані *забобони* культури. Полеміка про відмінність типів раціональності в науках про природу і науках про дух призвела до відмови від основних постулатів класичного раціоналізму. Всі метаетичні дослідження, так або інакше, свідчать про межі раціонального обґрунтування моралі [23, с. 268]».

З огляду на це різні філософи, серед них насамперед Ф. Ніцше, М. Шелер, Х. Ортега-і-Гассет, звертаючи увагу на цей факт, висували етичні програми, фундовані цінностями традиційної культури, зокрема, ідеєю ієрархічної структуризації моральності. «Тяжіння сучасних авторів до «етики цінностей» може служити ще однією непрямомою ознакою того, що парадигма *modernity* вичерпала свої історичні можливості. Двома взаємно пов'язаними тенденціями в сучасній культурі стали постмодернізація і фундаменталізація моралі. Перша сприймається як абсолютна «смерть моралі» разом зі «смертю суб'єкта», «смертю філософії» та іншими явищами некрофілії. Друга, прагнучи протиставити «моральному розкладанню» «дійсні» й «вічні» цінності моралі, реанімує традиційні механізми її функціонування, які загрозово тяжіють до архаїчних, нецивілізованих способів соціальної практики [23, с. 268]».

Отже, в сучасному філософському дискурсі поняття моралі виявляється зовсім не очевидним. У філософській літературі функціонують різні, хоча й не завжди абсолютно протилежні, тлумачення моралі. Намагаючись узагальнити різні тлумачення терміну «мораль», російський філософ Р.Г. Апресян наголошує, що під мораллю слід розуміти «сукупність цінностей і норм, які орієнтують людину на ідеал єднання, можна уточнити, *духовно піднесений ідеал вільного єднання*. Широкий історико-філософський матеріал свідчить про те, що цей образ – образ єднання – є істотним у всіх

відомих нам розвинених культурах; він є центральним і проходить через всю історію європейської культури. Цей образ безпосередньо асоційований з темами і проблемами, які ми сприймаємо як такі, що належать до предмету моралі. Це виявляється в історико-філософському досвіді: всі почини позитивно осмислити мораль... призводили до того комплексу ідей, який відображає засновану на вищих духовних принципах людську спільність, міжособове єднання і, ширше, єднання людини зі світом, Богом, Природою, а також шляхи та умови здійснення цього єднання [9, с. 42].

Загалом, у концепції моралі Р.Г. Апресяна вбачається намагання реалізувати відразу два підходи: соціально-іманентний і соціально-трансцендентний. При соціально-іманентному підході мораль розглядається як соціальний феномен – і за походженням, і за існуванням. Вона постає такою, що існує лише в соціумі й обслуговує його потреби. Цей досить поширений погляд на мораль найбільш яскраво виражений в марксистській етиці і дотепер залишається дуже популярним. При протилежному, соціально-трансцендентному підході мораль трактується як феномен, зумовлений позасоціальними чинниками, але затребуваний суспільством, зокрема, з метою задоволення потреби впорядкування міжлюдських і суспільних стосунків [8, с. 3-17.]. Саме під цим оглядом вчений наголошує, що «мораль історично виникає як рефлексія відносно хай і соціально впорядкованої, але *індивідуальної* поведінки, вона виникає як «мораль для індивіда [8, с. 8]».

Узагальнене тлумачення моралі намагається дати й інший російський філософ А.А. Гусейнов, з погляду якого «у найбільш загальному (формально-функціональному) плані мораль можна визначити як індивідуально-відповідальну поведінку, яка розглядається в її залежності від смисложиттєвих цілей діяльності людини. Під смисложиттєвими цілями маються на увазі цілі, котрі задають спрямованість (вектор) свідомій життєдіяльності індивіда і виявляються для нього її ціннісними підставами [61, с. 34]». Витлумачена таким чином мораль «може бути розчленована на

сукупність добродійних вчинків і канон, через який вони визнаються добродійними. Це – дві різноспрямовані частини моралі; одна з них бере індивіда в одиничності та єдиності його існування (у вчинку), а інша – в родовій якості, універсальності його буття [61, с. 34].

Водночас Л.В. Максимов зазначає, що «формальне визначення моралі..., звичайно, не замінить широких концептуальних визначень і не відмінить їх; воно, через незначущість свого змісту, сумісно з широким спектром пояснювальних теорій, – за винятком тих, в яких поняття моралі не містить навіть в неявній формі мінімально необхідних ознак, які складають її специфіку. Інакше кажучи, ухвалення такого єдиного визначення, визнання його «правильним» не передбачає обрання як «правильної» якоїсь однієї теорії моралі; єдине визначення дозволило б лише мінімізувати ті розбіжності, котрі зумовлені неточною термінологією, і завдяки цьому дещо звужити коло проблем (і, відповідно, їх рішень), що традиційно зараховуються до компетенції етики [103, с. 72]». Але труднощі вироблення єдиного визначення моралі Л.В. Максимов вбачає не тільки в термінологічних розбіжностях. Головна перешкода на шляху вироблення загальнозначущого, «позитивного» визначення, яке охоплює специфіку моралі, – в тому, що «дефінітору доводиться мати справу не з дослідженням феномену моралі, а з аналізом різних понять моралі, тобто, по суті, з концептуальними визначеннями, через призму яких тільки й може розглядатися цей феномен. Дати «формальне» визначення – означає виявити той мінімальний зміст, який об'єднує якщо не всі ці поняття, то переважну більшість з них. Цей спільний зміст замаскований, а часто і спотворений, різними світоглядними нашаруваннями, послідовне аналітичне зняття яких є необхідною умовою експлікації моралі [103, с. 72]».

Проте останнім часом у філософському дискурсі основні аспекти етичного пошуку розгортаються не навколо проблеми формального визначення моралі. Насамперед у такому дискурсі реалізується велика розмаїтість підходів, світоглядів, методологій, ідеологічних пристрастей і

формується альтернативні концепції. Водночас, як зазначає американський філософ А. Макінтайр, «найбільш вражаючою особливістю сучасних творів про мораль є те, що така значна їх кількість присвячена розбіжностям у поглядах на цю саму мораль. А найбільш вражаючою особливістю дебатів, у яких виявляються розбіжності, є їх незавершеність. Я маю тут на увазі не лише те, що суперечки відбуваються постійно, хоча насправді так воно і є, але також і те, що вони не можуть завершитися. Схоже, що в нашій культурі не існує раціональної гарантії моральної згоди [102, с. 5]». Тому, розглядаючи стан сучасної моральної теорії і морально-практичного життя, А. Макінтайр виділяє характерну рису цього стану – повний безлад не тільки мови сучасної моралі, але й сучасної практики морального життя. На його думку, сучасні моральні суперечки й розбіжності не спрямовані на ухвалення якогось раціонально обґрунтованого погляду, а застосовані в них моральні аргументи є концептуально несумірними і тому не сприяють виробленню спільної моральної позиції. Для того, щоб відтворити справжню картину безладу в моральній мові та в моральній практиці, Макінтайр пропонує використовувати два підходи. По-перше, він пропонує прослідкувати історичні витоки цього безладу і приходять до висновку, що своєю появою цей безлад зобов'язаний краху проекту раціонального обґрунтування моралі, висунутого Просвітництвом. По-друге, вчений намагається співвіднести основні тенденції розвитку мови моралі й моральної практики за останні сто років з життєвими формами та соціальними практиками сучасних західних суспільств і відтак показати, який соціальний запит виконували відповідні трансформації та деформації мови моралі в соціальній історії ХХ століття. Вирішення цих двох завдань, на його думку, сприятиме проясненню характеру сучасної моральної кризи і дозволить більш чітко сформулювати те, що дотепер тільки дехто з філософів міг відчувати інтуїтивно, а саме, що тільки «мова і порожня видимість моралі продовжують існувати, тоді як цілісна субстанція моралі значною мірою піддалася фрагментації і навіть частковому руйнуванню [102, с. 5]».

Загалом, на труднощі осягнення та розбіжності в тлумаченні моралі звертають увагу різні філософи. Зокрема, російський філософ Л.В. Максимов застерігає, що вже саме розмаїття наявних відповідей на питання «що таке мораль?» (а по суті кожне осмислене вживання слова «мораль» імпліцитно містить у собі таку відповідь) значною мірою зумовлене неоднозначністю поставленого питання. «Доречно пригадати у зв'язку з цим слова Дж. Мура, якими він розпочинає свої знамениті «Принципи етики»: «Мені здається, що в етиці, як і в усіх інших галузях філософського дослідження, труднощі й розбіжності, котрими наповнена їх історія, виникають переважно з однієї, вельми простої причини, а саме: внаслідок того, що вчені намагаються відповісти на питання, не з'ясувавши остаточно, які ті питання, котрі вони збираються вирішувати [113, с. 13]». Зрозуміло, з'ясування прихованого значення філософських дилем вже на етапі їх постановки і формулювання не може усунути концептуальних розбіжностей, але воно може сприяти зняттю уявних колізій, коли філософи відповідають фактично на різні (хоча й вербально ідентичні) питання, внаслідок чого їх відповіді виявляються неспівмірними, а суперечка між ними – непродуктивною [103, с.43]».

З огляду на це, на думку вченого, слід чітко розрізняти приховані й такі, що часто перетинаються, контексти тлумачення моралі. В їхньому річищі поняття моралі «може задаватися і сприйматися або в ціннісному, або в пізнавальному контексті. У першому випадку воно інтерпретується таким чином: які речі (події, вчинки, наміри тощо) є моральними, тобто позитивно цінними в специфічно моральному сенсі – добрими, належними, справедливими тощо? Які критерії морального й аморального, тобто добра й зла, належного й забороненого та ін.? В другому випадку формально те саме первинне питання тлумачиться інакше: що є мораль як особливий феномен? Чим вона відрізняється від усіх інших, позаморальних феноменів? Відповідно до цих тлумачень будуються й відповіді: в ціннісному контексті вони репрезентують вираження тієї або іншої моральної позиції, в

пізнавальному контексті – той чи той опис або пояснення феномену моралі [103, с. 43]».

Отже, попереджає Р. Холмс, незважаючи на помітний прогрес у дослідженні природи моральних думок, в аналізі принципів моралі тощо, власне поняття моралі продовжує залишатися важковловимим. «Насправді питання «Що таке моральність?» (А) містить в собі цілу низку допоміжних, додаткових питань, наприклад: «Чи є даний індивід, група, суспільство або культура носієм моральності?» (Б) або: «Чи є Х моральною думкою, зобов'язанням, практикою, звичаєм, рішенням, угодою, принципом, особою, точкою зору, способом життя?» (В). Навряд чи можлива якась спільна, єдина відповідь на ці питання. Отже, існує не якась єдина проблема прояснення поняття моралі, але ціла низка подібних проблем згідно безлічі контекстів, у яких уживається це поняття [184, с. 104]».

Наприклад, у пізнавальному контексті мораль насамперед має термінологічне змістовне вираження, тобто постає як теоретичне поняття. В цьому випадку слово «мораль» використовується, як правило, для позначення деякого феномену, а не для оцінювання будь-чого. Проте в буденній свідомості з її ціннісно-пізнавальним синкретизмом поняття моралі має специфічне ціннісне навантаження. Нерозрізнення цих двох контекстів призводить до того, що моральні вчення, які проklamують ту або іншу життєву позицію, тлумачаться самими моралістами як теорії моралі, в яких є власний предмет дослідження. Під цим оглядом мораль постає одночасно і як знання про деяке об'єктивне суще «ціннісному предмету», і як сам цей «предмет», і як ціннісна позиція людини. Цей методологічний та світоглядний еkleктизм міцно закорінений в етичній думці й украй утруднює виявлення, формулювання, викладення та порівняння концепцій, що склалися в моральній філософії [103, с. 43].

Однак розмежування теоретичного контексту від ціннісного не робить питання «що таке мораль» однозначним і загальнозначущим. Адже в зазначеному пізнавальному контексті передбачається, що поняттю «мораль»

відповідає деякий дійсний або ідеально сконструйований феномен. Формулювання питання про те, що таке мораль, передбачає прагнення дізнатися усталене значення цього слова або з'ясувати його природу, генезис, функції, механізми, зв'язок з іншими поняттями тощо. Тобто, йдеться про черговий контекстуальний розподіл у межах окремого когнітивного підходу, в якому в одному випадку питання «що таке мораль» потребує формального визначення ключового терміну, а в другому – концептуального визначення, котрий реалізується у філософській чи науковій теорії, що пояснює мораль [103, с. 44].

Водночас, як застерігає А. Макінтайр, якщо не брати до уваги наявної у межах аналітичної моральної філософії розмаїтості можливих напрямів, у тлумаченні моралі донині зберігає певні позиції емотивізм як «учення, згідно з яким усі оцінні думки і, зокрема, всі моральні думки є не що інше, як висловлювання переваги, вираження установки або відчуття постільки, поскільки вони мають моральний або оцінний характер [102, с. 13-14]». І хоча емотивізм став складовою сучасної культури, «для таких напрямів типовими є спроби показати, що власне поняття раціональності вже забезпечує мораль підставою, і такою підставою, яка відображує адекватний фон для відмови від емотивістських і суб'єктивістських поглядів. Притому мається на увазі розмаїття підходів, висунутих не лише Хейром, але також і Ролзом, Донеганом, Джертом і Джевїртом та багатьма іншими. Щодо аргументів, наведених на підтримку таких тверджень, я хочу висловити два погляди. Перший серед них полягає в тому, що жоден з цих підходів насправді не досяг успіху. ...Якщо ці підходи не досягли успіху, тоді існують сильні свідоцтва на користь того, що проект, частиною якого вони є, не отримав успішного завершення...

По-друге, вельми важливе те, що такі автори всіх цих підходів не можуть прийти до згоди між собою щодо того, який характер повинна мати моральна раціональність або яка субстанція моралі, котра має ґрунтуватися на цій раціональності. Суперечливий характер сучасних моральних дебатів і

їх незавершеність знаходять віддзеркалення і в суперечках сучасних аналітичних філософів. Але якщо ті, хто готовий сформулювати принципи, з приводу яких моральним суб'єктам слід погодитися зі своїми колегами, що розділяють їх основні філософські цілі й методи, не можуть прийти до згоди щодо формулювання цих принципів, існує знову-таки *prima fade* – *свідомство*, що їх проект провалився, про що можна здогадатися, навіть не вникаючи в деталі та висновки. Взаємна критика свідчить про невдачі, які усвідомили колеги по напряму [102, с. 5]». Отже, як стверджує Макінтайр, цей проект раціонального обґрунтування моралі із самого початку був приречений на провал через притаманні йому внутрішні недоліки, внаслідок чого попередня культура, побудована на ідеях, розроблених мислителями Просвітництва, нездатна забезпечити нас зв'язною і несуперечливою концепцією моральної теорії і практики.

Тим не менше, спроби філософів концептуально увиразнити мораль і досі тривають. У сучасному філософському дискурсі вона проступає не тільки в її категоріальному оформленні. Досить виразно постає мораль і як форма існування людського духу, і як духовно-практичний спосіб освоєння дійсності.

1.2. Мораль як форма суспільної свідомості і як спосіб духовно-практичного освоєння дійсності

Саме як форма суспільної свідомості мораль виявляється певною окремою внутрішньо структурованою цілісністю, яка перебуває у тісній взаємодії з іншими формами людського духу. Водночас моралі притаманна власна специфіка, котра робить її відмінною від інших форм суспільної свідомості. Наприклад, тоді як філософії притаманні сумнів, подив, розсудливість, раціональність, рефлексія, сконцентрованість на суб'єктові тощо, мораль – це насамперед сукупність норм, система цінностей і

ціннісних орієнтацій, правил поведінки людей у суспільстві. Вона також відмінна й від мистецтва з його художньо-образним відображенням дійсності та художньою діяльністю, яка забезпечує створення особливого, вигаданого світу, в якому все є естетичною творчістю особистості. Мораль відрізняється від філософії, мистецтва та інших форм суспільної свідомості ще й тому, що прагне осягнути світ людських взаємин як царину практичної взаємодії суб'єктів соціального процесу. В цьому вона дещо збігається з наукою як формою суспільної свідомості, покликаною серед іншого об'єктивно відобразити світ крізь призму виявлення закономірностей розвитку людини і суспільства. Проте мораль – дещо більше, ніж наука: вона відома своїм подвоєнням світу на об'єктивний і суб'єктивний, намаганням розкрити насамперед відносини міжособистісного характеру, стосунки між індивідом та певним колективом, соціальною групою тощо. Формами відображення світу в моралі виявляються принципи і норми поведінки однієї людини стосовно іншої. Моральні заборони, моральні «табу» були свого часу першими проявами людської духовності. На фоні праці мораль формувала в людині людяність – це визначальна, незмінна функція моралі. Вона піднесла людину над біологічним індивідуалізмом, вдосконалювала індивіда протягом усієї історії розвитку людства. Мораль завжди залишатиметься тим орієнтиром, який виведе суспільство з глобальної кризи, в якій воно нині опинилося, бо мораль – це одна з фундаментальних підвалин людськості. Саме в цьому полягає її значення, місія і сенс. Отже, мораль як особлива форма суспільної свідомості поряд із релігією, філософією, мистецтвом тощо є одним з визначних надбань людської цивілізації та культури.

Як вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватися, мораль – це насамперед система правил, норм, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей, їх відносини і взаємодію. В цьому сенсі підвалинами моралі є переконання, звичаї, традиції, громадська думка тощо. Слід зауважити, що з давніх часів нормальний розвиток спільної життєдіяльності людей забезпечували як мораль, так і право. Однак, функціонування права

підтримується спеціальними державними органами, а виконання моральних норм залежить переважно від ціннісних орієнтацій людини, від її світогляду. В цьому сенсі мораль є позайнституційною формою регуляції людського життя, яка спирається не на примус інститутів, покликаних силою й авторитетом спонукати індивідів дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на колективну та індивідуальну свідомість. «Моральні вимоги відрізняються від інших вимог... не імперативністю і не вищим... ступенем імперативності, а характером обґрунтування, яке здійснюється в умовній модальності. Це підтверджується аналізом формулювань морального закону у Канта і золотого правила моральності [61, с. 36]». Та попри це, мораль охоплює всі сфери суспільного буття: ті, що регулюються державою (політика, виробництво, соціальна сфера, сім'я тощо), й ті, які держава чи громадські організації не регулюють (дружба, любов, товаришування, побут). Отже, зважаючи на те, що правила, норми, приписи утворюють ідеальну модель належної поведінки людини, є всі підстави вважати мораль особливою формою суспільної свідомості.

Зважаючи на специфіку моралі, дослідники іноді намагаються увиразнити в її структурі загальні рівні функціонування моральної свідомості – емоційно-чуттєвий і раціонально-теоретичний. Проте виокремлення раціонально-теоретичного рівня моралі є невиправданим, оскільки знання норм, правил поведінки ще не свідчить про наявність в особистості якоїсь «надрозвиненої» моралі. Лише інтеріоризовані у відповідні переконання, моральні знання стають моральними факторами організації поведінки індивідів, збагачуються життєвим досвідом, почуттями, емоціями, перестаючи бути суто раціонально-теоретичними утвореннями. Крім того, моральна свідомість містить у собі не лише почуття й уявлення, але й поняття, моральні категорії, моральні приписи-судження, що дає підстави твердити про єдність чуттєвого і раціонального в моралі.

Структурно мораль утворюють дві сфери – моральна свідомість і моральна практика, або моральність, кожна з яких має свою власну будову.

Зокрема, залежно від її носія моральну свідомість поділяють на суспільну (моральні погляди й оцінки певних груп людей) та індивідуальну (моральні погляди й оцінки індивідів), які перебувають в органічному, хоча й суперечливому взаємозв'язку. Своєю чергою, основними елементами суспільної моральної свідомості постають моральні вимоги та моральні цінності. Іноді до них додають ще ідеал, проте в ідеалі виражається не лише моральна довершеність людини, але й інтелектуальна, політична, професійна тощо.

Щодо складових індивідуальної моральної свідомості, то ними є інтеріоризовані моральні вимоги і моральні цінності, які виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумління, честі й гідності тощо. Логіка виявлення основних показників сформованості індивідуальної моральної свідомості така:

- моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності;
- важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;
- моральні знання можуть існувати в свідомості дитини у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;
- знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів;
- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;
- процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;

- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;
- свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О.Леонт'єва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості);
- зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості;
- якщо дитина поводиться не належним чином, необхідно з'ясувати мотиви негідної поведінки, причини, які спровокували її аморальний вчинок [175, с. 77].

Згідно з такою логікою, щоб побачити картину сформованості моральної свідомості особистості, необхідно з'ясувати, що вона знає про мораль, як пояснює моральне і аморальне у чужих і власних вчинках, які почуття переживає, коли йдеться про моральне або аморальне, як співвідносяться її знання, почуття та мотиви з поведінкою.

Під цим оглядом мораль постає у певній антиномічності. Остання – істотна характеристика моральної свідомості. Адже, по-перше, моральні вимоги, цінності є об'єктивними, тому що відповідають загальнозначущим критеріям і не можуть залежати від чийось уподобань, смаків, симпатій або антипатій. Нівелювання об'єктивного характеру моральних вимог і цінностей не дозволяє відрізнити високоморальні вчинки від аморальних. Водночас будь-які вимоги завжди є конкретними вимогами, тобто виявом чиеїсь волі хоча б тому, що громадську думку виражають реальні люди. По-друге, мораль є одночасно і сферою об'єктивної необхідності, і сферою свободи. Моральні вимоги вирізняються для особистості як необхідність. Але безпосереднє підкорення цій необхідності не вважається моральним феноменом, оскільки мораль несумісна з примусом. А недотримання моральних вимог є проявом аморальності. Моральна поведінка передбачає наявність моральної мотивації, вибору, самопокладання волі й автономію духу.

Крім антиномічності, моральна свідомість характеризується імперативністю. Йдеться про те, що моральні правила формулюються в наказовій формі: «Будь таким!», «Чини так!», «Не роби цього!» Вони не констатують наявне, а настановляють, що має бути і яким повинно бути. Ще однією характеристикою моралі як способу духовно-практичного освоєння світу є її гранична загальність на відміну від інших норм і правил, які часто регламентують навіть деталі поведінки людини. Не менш важливі характеристики моралі як особливого способу освоєння світу – всепроникність, оскільки вона діє в усіх сферах людського життя, та її гуманістичне спрямування тощо.

Антиномічність, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо характеризують мораль як ідеальний феномен. Але оскільки моральні норми та цінності втілюються в життя, об'єктивуються, опредметнюються, оскільки мораль виявляється не тільки ідеальним утворенням, формою суспільної свідомості, але й способом духовно-практичного освоєння світу. Саме таким способом здійснюється перетворення світу в свідомості людини шляхом створення образів і уявлень, в яких зовнішня ворожість навколишньої дійсності духовно долається наочно-образними засобами, зокрема такими, як моральні легенди, моральні притчі, нормативні зобов'язання, внормовані дії тощо. Наслідком такого освоєння є моральні знання про те, як треба ставитися до світу, до інших людей, до самого себе з позиції добра і зла, тобто оцінка людиною світу і самої себе, свого місця в ньому. Отже, як практично-духовний спосіб освоєння світу мораль треба кваліфікувати як конкретну сукупність норм і правил, які реалізуються у моральній діяльності людини.

Водночас треба враховувати, що в сучасному філософському дискурсі склалися різні, а часом і протилежні погляди на природу, специфіку і роль моралі в суспільстві. Камінь спотикання лежить не тільки в площині розуміння суті моралі, але і її функцій. Одна група вчених наполягає на тому, що мораль насамперед – це форма суспільної свідомості, а основна її

функція – регулятивна. Найбільш повно ці ідеї, які іноді називають авторитарною етикою, репрезентовані в працях О.В. Дробницького та його послідовників. Друга група філософів, серед яких – О.І. Титаренко, В.А. Малахов та ін., розглядає мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною. В межах такого підходу, який витлумачують як гуманістичну етику, регулятивна функція моралі вже не є визначальною. Пріоритетне місце тут посідає світоглядна, ціннісно-орієнтуєча функція. Оскільки вважається, що моральна самореалізація особистості найбільш ефективно здійснюється завдяки активізації ціннісно-орієнтуєчого потенціалу моралі.

На жаль, незважаючи на правомірність існування погляду на мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною, авторитарна етика повністю ігнорує світоглядний, ціннісний аспекти моралі, звернення до внутрішнього світу особистості, визнання її самостійності, індивідуальності, автономності. В регулятивній функції переважає контролююча, наказова сторона моралі, яка передбачає жорстку зовнішню соціальну детермінованість поведінки особистості. Тоді як у механізмі ціннісної орієнтації акцент переноситься з суспільства на особистість. Посилюється ціннісно-світоглядний аспект, внутрішнє самовизначення людини в світі загалом, і в її моральних стосунках зокрема. Цінність на відміну від норми передбачає вибір, в якому найбільш яскраво проявляється особистісна сутність людини, рівень її моральної культури.

Крім того, специфічна риса моралі як способу духовно-практичного освоєння світу – своєрідність трансляції морального досвіду. Така трансляція постає моральністю як утіленням певних норм, правил та цінностей в конкретних вчинках і поведінці людей. З цього погляду моральність виявляється формою духовно-практичного освоєння світу людиною крізь призму добра і зла, суцього і належного. Вона орієнтує людину на примноження добра й опір злу, на самовдосконалення, стимульоване голосом власної совісті. «Моральність – це частина філософської культури людини,

практична філософія доброчесності і доброчинності. Прилучаючись до моральності, індивід формує систему цінностей, емоційно почуттєво закріплених, власну понятійну систему добра і зла. Моральність – це покора у волі, підкорення поклику своєї совісті. Моральність, як культурно-знакова система, покликана формувати розуміння та переживання людиною добра і зла, уміння чинити за покликом серця, сумління, жити в обрядах людської гідності. Моральність – це вільна самодетермінація людиною своїх думок і вчинків [52, с. 37]». І як така, вона й постає сферою індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні загальнолюдські цінності.

Мораль як духовно-практичний спосіб освоєння світу формують моральна діяльність і моральні відносини. Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, яка має предметно-змістову визначеність і специфіку, оскільки на неї поширюються моральні вимоги. Будь-які моральні дії умотивовані функціонуванням свідомості – її мисленневих, почуттєвих, вольових компонентів. Але не вичерпуються ними, оскільки передбачають своє опредметнення, об'єктивацію в реальній дійсності як певний результат. Моральна діяльність і моральна свідомість взаємно зумовлені. Завдяки цьому мораль можна розглядати не тільки як особливу сферу духу, свідомості та волевиявлення, але й як сферу реально-практичних відносин, які регулюють поведінку індивідів і втілюються в ній.

Моральна діяльність охоплює вчинки, які мають власну структуру, синтезують у собі зовнішні, матеріальні і внутрішні, духовні компоненти. Здійснюючи вчинок, людина включається в певні, серед них і моральні відносини з іншими людьми, із суспільством. Тобто, вона вступає в суспільні відносини як сукупність зв'язків і залежностей, які водночас є і моральними відносинами – ціннісними, смисловими аспектами всіх суспільних відносин. Отже, моральна діяльність і моральні відносини є об'єктивним, вираженим у поведінці й соціальних зв'язках, аспектом моралі як духовно-практичного способу освоєння світу.

Залежно від уявлення про ступінь примату моралі в регуляції поведінки особистості поняття моральної діяльності іноді вживається в двох сенсах – вузькому і широкому. Зокрема, у вузькому аспекті моральну діяльність розглядав І. Кант, характеризує її як особливий різновид людської діяльності, вмотивований суто моральними спонуками, імперативами. Якщо людина говорить, що чинить так, а не інакше, тому що вчинити інакше їй не дозволяє совість, то в цьому випадку, за Кантом, йдеться про власне моральну мотивацію поведінки. Щодо широкого сенсу моральної діяльності, то мораль в ній розуміється як специфічна властивість будь-якої діяльності, поведінки людей, якими б іншими безпосередніми мотивами вони не стимулювалися [5, с. 54].

З огляду на це моральна поведінка людини постає як її певні дії – вчинки. В осерді такої дії виявляється не факти або способи її здійснення, а її моральна якість. «Вчинок є дію, що має ціннісне значення і тому збуджуюче до себе те або інше, позитивне або негативне ставлення, реакцію схвалення або засудження [193, с. 370]». Хоча, з другого боку, вчинок може бути і відсутністю дії. Зокрема, таким вчинком є бездіяльність індивіда в обставинах, коли він виявляється спроможним допомогти іншій людині.

У зв'язку з різним розумінням моралі як духовно-практичного способу освоєння світу в етиці обов'язку і етиці чеснот використовуються різні принципи оцінки вчинків. Наприклад, в етиці обов'язку передбачаються однакові вимоги до всіх людей, незважаючи на їх характер, ментальність, наявні моральні провини тощо. Оцінюючи вчинки, виходячи з історичних умов, конкретних рис вдачі людей і їх досягнень у суспільстві, етика чеснот виявляється близькою до життя. В ній мораль постає дійсним і дієвим способом осягнення світу, дещо відмінним від його практичного і духовного освоєння. Як стверджує С.Ф. Анісимов, «іноді ми тим вище оцінюємо добре діяння, чим важче було зробити його людині через притаманні їй фізичні, вольові, моральні недоліки або через зовнішні обставини [5, с. 52]». М.І. Бобнева також звертає увагу на те, що, аналізуючи моральну поведінку

індивіда, не можна нехтувати духовно-практичною площиною вчинку: «Вилучення з аналізу деонтичного модусу психіки, особистості, свідомості, мотивації... спрощує, робить одноплановою і фактично біологізує особистість, психіку, свідомість людини [27, с. 121]».

В часи існування СРСР людина переважно тлумачилася в марксистському розумінні. Її сутнісною ознакою вважалася сукупність усіх суспільних відносин. Тому, якщо брати до уваги систему морального виховання, яка склалася в Радянському Союзі, то її можна охарактеризувати як таку, яка претендувала на цілісність, універсальність і всеосяжність. «Річ у тім, що колишня радянська система освіти, поряд з потужною системою навчання людини, включала в себе комплексну систему її виховання. Така система виховання містила в собі необхідну ідеологічну складову, яка відповідала духу того часу та була адекватною суспільному устрою. Скільки б науковці «нового типу» не говорили про те, що радянська система виховання була спрямована на формування «людини-гвинтика», беззаперечним є той факт, що вона була, по суті, зорієнтована на продукування та трансляцію певного «набору» цінностей, які відповідали принципам дійсного гуманізму... У радянський період «педагогіка заходів» була покликана «займати» людей вихованням, щоб канонізувати їх соціально-людську активність. Така «педагогіка заходів» сповна забезпечувалася з боку держави, фінансувалася нею. Людина справді мала всі передумови для того, щоб стати всебічно, і при цьому – гармонійно розвиненою особистістю як духовно, так і фізично [109, с. 78]».

Інша справа, що наявні передумови не стали тією реальною базою, на підставі якої мала виникнути і розвинутиися дійсно гуманістична мораль, котра визнає цінністю не норми, принципи та ідеали, а саму людину, її життя й унікальність. Гуманістична мораль базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи й розуму. Така мораль передбачає, що людина спроможна самостійно розрізняти добро й зло і правильно робити етичні оцінки. Саме в такій моралі людина дійсно постає «мірою всіх речей».

Однак вже з перших кроків утвердження радянської влади більшовиками реалізовувалася думка про те, що добро – це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного, а згодом і комуністичного суспільства, а зло – це те, що заважає цьому будівництву. К. Маркс, а відтак і Ленін зазначали, що в класовому суспільстві не існує загальнолюдської моралі. Є тільки класова мораль, оскільки кожний клас проводить в життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату – етично те, що відповідає інтересам пролетаріату. З цього погляду будь-які жорстокі дії морально виправдані, якщо вони спрямовані на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції. А через те, що загальнолюдської моралі не існує, задля здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою вільного від експлуатації безкласового суспільства можна використовувати будь-які засоби, навіть самі злочинні та аморальні. Тому і Ленін, і Сталін повною мірою намагалися впроваджувати щодо індивідів різні репресивні засоби тоталітарної державної машини.

Але демократія і загальнолюдські цінності – не єдині жертви тоталітаризму радянської доби. «Третім потерпілим є «загальнолюдський» здоровий глузд. Ця нижча форма інтелекту не тільки необхідна за усіх умов, але й достатня за певних обставин. Основний капітал здорового глузду складається з елементарних висновків загальнолюдського досвіду: не класти пальці у вогонь, йти, коли є можливість, по прямій лінії, не дражнити злих собак... тощо. У стійкому соціальному середовищі здорового глузду достатньо, щоб торгувати, лікувати, писати статті, керувати професійними спілками, голосувати в парламенті, засновувати родину і плодити дітей. Але коли цей здоровий глузд намагається вийти поза свої законні межі на арену складніших узагальнень, він виявляє себе лише як згусток забобонів певного класу і певної епохи [168, с. 54]». Ці твердження Л. Троцького хоча й стосуються буржуазного суспільства, можуть бути цілком застосовані й до характеристики суспільства радянського. Адже утвердженню в ньому

класової, а згодом і «подвійної» моралі сприяли не тільки конформізм і терор, але й позиція тих, кого задовольняла саме та або інша форма моралі. Звичайно «самі по собі» вони гідні осуду, як і суспільство, що їх породжує. Але лише «суспільство без соціальних протиріч буде, зрозуміло, суспільством без брехні та насильств [168, с. 55]». Тільки в такому суспільстві гуманістичні цінності проявлятимуться в реалізації сутнісних сил людини, її моральному вдосконаленні, особистісному розвитку.

У період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально-економічних і політичних інтересів соціальних суб'єктів. Потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соціального оптимізму сприяв перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте подальша втрата довіри до компартійної еліти, подвійна мораль, розчарування в недосяжності комуністичних ідеалів та згублення вищих духовних цінностей сприяли руйнуванню ідейних засад і створили передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи.

Здавалося б, після розпаду СРСР українське суспільство мало б розвиватися на засадах гуманістичної моралі, яка найбільш адекватно визначає ціннісні механізми моральної регуляції людської життєдіяльності, критерії морального прогресу. Проте з набуттям незалежності в Україні відбувається поступова втрата духовно-моральних, історичних та культурно-гуманітарних пріоритетів і цінностей. Перехід до ринкових методів господарювання, вирішення складних економічних, технічних і політичних проблем – все це важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи їх ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує

загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в житті не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень у суспільстві [164, с. 19-22; 186, с. 7].

Таким чином, моральні пріоритети і цінності не можуть бути замінені якимись іншими пріоритетами і цінностями – інша справа, що одні моральні цінності можуть конкурувати з іншими, а моральні пріоритети можуть і повинні уточнюватися в залежності від зміни умов соціального розвитку.

1.3. Соціальний контекст моралі в умовах глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства

Ринкові реалії викликали до життя нові моральні цінності, які багато в чому не відповідають принципам дійсного гуманізму. Сучасні українські філософи і науковці визнають, що трансформація суспільної системи змінила моральне підґрунтя, що призвело до втрати почуття людської цілісності, нівелювання загальнолюдського, виникнення моральних парадоксів, моральної кризи. Зокрема, в їх дослідженнях йдеться про те, що суспільну атмосферу нині визначають дискомфортні моральні цінності, зумовлені миттєвими настроями, прагненнями людини захиститися від несприятливих обставин, вижити, зберегти власне «Я» у світі постійних змін. Це викликає втрату зв'язку часів, осмислення сенсу життя. «Те, що було аморальним два десятки років тому, сьогодні подається якщо не як моральний ідеал, то хоч не вважається за девіацію. Сучасна молодь дедалі частіше виховується на специфічній моралі, побудованій за принципом: «Гроші вирішують усе».

Як висновок зазначимо, що криза сучасної системи виховання є лише частиною глобальної кризи, зумовленої, зокрема, саме вузько прагматичними установками, орієнтацією на утилітарні та індивідуалістичні цінності.

Наслідком цього є не тільки фрагментарність бачення реальності, а й її свідомо чи ні деформація. Людина в подібних умовах неспроможна охопити комплексність проблем, зв'язки і взаємодії між речами, що знаходяться для нашої сегментованої свідомості в різних просторах (сферах) [109, с. 83]».

З огляду на це у сучасному філософському дискурсі утверджується думка про те, що однією з основних причин кризових явищ сучасного українського суспільства є нерозвиненість рівня суспільної моралі, яка ґрунтується на колишніх тоталітарних цінностях, котрі вже давно втратили свою актуальність. Тому назріла потреба продукування нової системи духовних і моральних цінностей, які б істотно відрізнялися від цінностей радянського суспільства і ґрунтувалися на історично сформованих духовних традиціях нашої держави.

Зокрема, як стверджує Т. Тимошенко, духовні, моральні, релігійні цінності – основа суспільства, його живе коріння, якщо вони є, якщо наповнюють душі людей – жодні кризи не страшні, люди можуть впевнено дивитися у майбутнє. Неможливо подолати соціально-економічну кризу доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошення кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу» [166, с. 162]. Адже в нашій країні здавна сформувалися надзвичайно високі вимоги до морального ставлення людини до себе – порядність, чесність, совісність, правдивість, справедливість, працелюбність, гідність, честь, дотримання слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей – повага до старших, свого родоводу, тактовність, толерантність, ствердження гуманних стосунків, гостинність; до праці – повага, любов до вільної праці, чесна праця, шана праці, побожне ставлення до хліба, відданість отчій землі. Ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу, мають могутній моральний потенціал, який є фундаментом успішного

засвоєння особистістю загальнолюдських цінностей. Сучасний розвиток моралі повинен супроводжуватися поглибленням гуманітаризації суспільства, яка передбачає переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Саме така мораль базується на культурологічній основі, для якої характерний узагальнюючий, інтегративний підхід. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних засад, вона передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Її сутність полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування [25, с. 12].

Мораль сформувалася як система цінностей і нормативів, яка є пріоритетною порівняно з іншими аксіологічними і нормативними системами суспільного життя. Як така вона насамперед звернена до вивчення ідеальних моральних форм і їх реалізації в суспільному житті. Тому традиційно моральна філософія розвивалася і як метафізика моралі – метаетика. Тобто і як аналіз принципів умов можливості моралі, її сутності та структури, і як дослідження моральних процесів на рівні вибору й ухвалення рішення, дії, оцінки, суб'єктом яких є особистість. Іншими словами, моральна філософія є аналізом ідеальних форм і того, як вони здійснюються або повинні виконуватися особистістю [8, с. 6; 61, с. 36]. Отже, соціальний контекст моралі розкривається крізь призму етики особистості, яка освоює світ у формах духовності, пов'язаних з існуванням індивіда.

Відповідно до уявлень універсальної прагматики Ю. Габермаса [41] і трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля [6] розвиток особистості відбувається у взаємозв'язку мови, мислення і взаємодії, в їх когнітивній єдності та інтерактивному розвитку. Тому розвиток індивіда можна репрезентувати як розвиток мовної, інтерактивної і маніпулятивної компетенцій у формі універсальних, таких що формально реконструюються та підпорядкованих правилам зразків поведінки. Формування особистості, ідентичності людського Я є вибудовуванням системи обмежень щодо

об'єктивності природи, нормативності суспільства, інтерсуб'єктивності мови і власної суб'єктивності. Притому саме мова є осердям формування морального ставлення індивіда до різних аспектів реальності. Але єдність психологічного і соціального аспектів становлення особистості Апелль і Габермас використовували не лише для того, щоб реконструювати соціальний контекст ступенів морального розвитку індивіда, але й для того, щоб безпосередньо екстраполювати логіку морального розвитку в іншу царину – соціально-культурної історії. Зокрема, Апелль висуває гіпотезу про відповідність в рамках теорії ступенів морального розвитку онтогенетичного і філогенезу аспектів. Підстава для цього лежить в тій обставині, що людська культура постійно має в деякому розумінні бути поновлювана нащадками. Тому не лише нащадки-індивіди підкоряються процесу соціалізації в певних культурних та історичних умовах, але й репродукція культури підкоряється умовам психології розвитку в онтогенезі індивідуальної свідомості [115; 115, с. 64-65].

Водночас соціально-етичні специфікації моралі виявляються необхідними для реалістичної оцінки моральної практики – моралі в дії. З огляду на це Р.Г. Апресян не тільки звертає увагу на два крайні погляди на суспільну мораль – соціально-іманентний і соціально-трансцендентний, але й застерігає, що для розуміння того, яку роль загалом мораль відіграє в суспільстві, важливо визначити, яким потребам суспільства і людини відповідає мораль та які вона має джерела розвитку. На індивідуальному рівні – це потреба в єднанні і потреба в самозбереженні, самоствердженні й самореалізації, які знаходять відображення в моральному ідеалі. Притому потреба в єднанні відтворюється безпосередньо, а потреба в самореалізації опосередковано – в ідеях шляхетного характеру і гідного життя [7, с. 7-8]. «Власне кажучи, те, що отримало згодом узагальнене найменування моралі, й складається для узалежнення різних планів людського існування, узгодження його приватних і публічних обов'язків, одухотворення його повсякденності, утримання себелюбства від егоїзму і свавілля, гармонізації ідеального і

реального. З партикуляризацією інтересів згуртованість і взаємна підтримка виявляються необхідними не лише для вирішення спільних завдань, але й для задоволення потреб індивіда, стають предметом особливої уваги співтовариства, для їх забезпечення створюються спеціальні засоби орієнтації поведінки індивідів і організації міжлюдських стосунків, у тому числі нормативні, серед яких фундаментальними є Золоте правило і Заповідь любові. Ці спільні принципи, які конкретизуються в різногранних приватних правилах, покликані встановлювати і підтримувати таку спільність між людьми за допомогою соціокультурних і духовних сил, незалежних від політичних, ідеологічних, культурних, етнічних, комунітарних, економічних та інших, пов'язаних з партикулярними інтересами чинників [8, с. 11]». Отже, від індивідуальної моралі суспільну мораль можна дистанціювати завдяки тому, що остання є мораллю дисципліни, яка впорядковує стосунки між людьми. Водночас необхідно застерегти, що таке розуміння суспільної моралі потребує узгодження елементів авторитарної і гуманістичної регуляції поведінки індивідів.

В історії суспільства можна знайти чимало прикладів, коли моральний фактор відіграв визначальну роль у вирішенні долі народів. Зокрема, історики часто підкреслюють значний вплив конфуціанської моралі на стабільне існування китайської цивілізації або ціннісних засад ісламу на створення імперії Арабського халіфату. Водночас поряд із констатацією позитивного впливу моральних факторів на поступ суспільства, деякі зигзаги соціально-історичного прогресу пояснюються в науковій літературі відхиленням суспільства від його моральних підвалин. Наприклад, «у період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально-економічних і політичних інтересів соціальних суб'єктів. Потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соціального оптимізму сприяв

перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте подальша втрата довіри до компартійної еліти, подвійна мораль, розчарування в недосяжності комуністичних ідеалів та згублення вищих духовних цінностей сприяло руйнуванню ідейних основ і заклало передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи [53, с. 68]».

Глобалізація, яка нині триває в світі, охоплює усі сфери суспільного життя і виявляється реальним фактором, який має значний вплив на характер та прояви моральних процесів у кожному окремому суспільстві. Під впливом глобалізації зникає національна ідентичність окремої національної держави, її внутрішня мораль. З огляду на це вчені намагаються передбачити можливі наслідки глобалізаційного розвитку, вибудовуючи його припустимі сценарії. Варіацією на цю тему стала висунута С. Гантінгтоном гіпотеза «зіткнення цивілізацій» [181, с. 33-48], згідно з якою у період холодної війни кордон між внутрішньою і зовнішньою мораллю і грань відмови від насильства пролягав уздовж рубежів Заходу та Сходу. І якщо в зазначений період таке протистояння передбачало війну за ці цінності, то зараз цієї поляризації немає. Але Гантінгтон визнає ще одну небезпеку для Заходу – іслам, який має можливість об'єднання з конфуціанством проти християнської культури. Гантінгтон доводить, що культури утворюють найвищий рівень спільної ідентичності. Тому вчений вважає, що саме в різниці культур, у зростаючому усвідомленні цієї різниці, в релігійному фундаменталізмі, в зверненні еліти до власної культури замість орієнтації на захід, у глибокому закоріненні культурної ідентичності та економічному регіоналізмі, що посилюється й культурно ідеологізується, і знаходиться небезпека цього конфлікту. Проте гіпотеза Гантінгтона була відкинута багатьма критиками з огляду на те, що метакультура через структурну гетерогенність країн, що розвиваються, не може бути змінною для об'єднання і конфлікту. Ще одним недоліком теорії Гантінгтона виявилось ототожнення конфлікту і конфронтації [63, с. 49-57]. Зрештою, «лінія фронту між полюсами добра і зла проходить не між цивілізаціями, культурами, релігіями, націями й державами, як трактують

деякі політичні діячі, цей фронт розгортається в душах кожної людини, визначаючи її долю та впливаючи на суспільство [53, с. 72]». Отже, одним з визначальних факторів безпеки у системі цінностей сталого людського розвитку є орієнтація на цінності блага, добра і моральності суспільства, які утворюють підґрунтя етики солідарності народів. Адже «мораль як свідомість невідступності, усюдиприсутності стрижневої інтенції Добра, інтенції, що не зводиться до будь-якого зі своїх буттєвих носіїв і позначає собою, мов мовчазний запит, усю сукупність наших ставлень до дійсності [72, с. 114]».

Стрімка глобалізація зумовлює перетворення світу на єдине ціле. Людство стоїть на порозі формування нової культурної, а водночас і моральної парадигми. Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів традиційні цінності, моральні норми та етичні ідеали. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, конвергенція комп'ютерних систем, комунікацій різних видів, комерціалізація ЗМІ та масової культури призводять до необхідності перегляду уявлення про роль інформаційної системи в суспільстві, її вплив на мораль та моральність. Сама історична реальність актуалізує дослідження ролі моралі в постіндустріальному інформаційному суспільстві, впливу на мораль інформаційних технологій. Тому ідея інформаційного суспільства та глобалізації неминуче містить у собі ідеологічну складову. З огляду на це особливої гостроти набуває питання про вибір шляху для України, який багато в чому пов'язаний не лише з економічною та політичною інтеграцією країни у світову співдружність, але й визначає морально-етичний напрямок подальшого розвитку. При цьому треба враховувати, що «культура не може розвиватися поза певною моральною парадигмою. Щоб бути стабільним, суспільство потребує метастабільності, збереження загальної структури цінностей, які воно повинне мати для самовідтворення [153, с. 14]». Сьогодні Україна розвивається як незалежна демократична держава в якій моральні цінності є життєвими орієнтирами людини. Тому в умовах розгортання відкритого

суспільства завдяки засобам масової інформації, кіно, аудіо та відеопродукції у її громадян має формуватися такий світогляд, який спиратиметься на високий рівень усвідомлення суб'єктами інформаційних відносин відповідальності перед суспільством.

Отже, розглянувши теоретико-методологічні засади дослідження моралі в світлі сучасного філософського дискурсу, можна зробити такі висновки.

По-перше, сучасному філософському дискурсу притаманне рясногранне тлумачення поняття моралі. Щодо розуміння її природи в контексті сформульованої загальної проблеми дисертаційного дослідження можна виділити два основні підходи. умовно кажучи, соціально-іманентний і соціально-трансцендентний. При першому підході мораль розглядається як соціальний феномен і за власною сутністю, і за своїм походженням. Притому мораль постає як така, що існує лише в соціумі і обслуговує його потреби. Тому її нормативний зміст ставиться в залежність від потреб суспільства і його функцій, а моральні ідеї розглядаються переважно як відображення в суспільній свідомості та свідомості людей економічного стану суспільства. Умовно такий підхід до моралі можна назвати «соціологічним», або «соціологізаторським», оскільки сутність моралі розглядається як функція суспільства, елемент громадської організації і різновид соціальної дисципліни.

Для другого підходу характерне бачення моралі як феномену, зумовленого позасоціальними чинниками, які по-різному трактуються в різних філософських теоріях. Усіх їх об'єднує вбачання в моралі мети для задоволення потреби впорядкування міжлюдських і суспільних стосунків. Відтак мораль постає як те, за допомогою чого транслюється і репрезентується трансцендентний щодо соціуму ціннісний зміст.

Водночас у філософському дискурсі мораль постає як форма суспільної свідомості, яка виявляється певною окремою внутрішньо структурованою цілісністю, що перебуває у тісній взаємодії з іншими формами людського

духу. Як ідеальний феномен її характеризують антиномічність, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо. Але оскільки моральні норми та цінності втілюються в життя, оскільки мораль виявляється не тільки формою суспільної свідомості, але й способом духовно-практичного освоєння світу.

Гуманістична мораль базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи й розуму. Проте в період побудови соціалізму в СРСР духовність суспільства була позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної спрямованості, набула характеру тоталітарної ідеології, в якій мораль поставала лише крізь призму її класового характеру. Здобуття Україною незалежності викликало до життя нові моральні цінності, які розгортаються на засадах дійсного гуманізму.

Висновки до першого розділу

Соціальний контекст моралі в умовах сучасної глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства формує ставлення до неї як до системи цінностей і нормативів, яка є пріоритетною порівняно з іншими аксіологічними і нормативними системами суспільного життя. З огляду на це в сучасному філософському дискурсі для реалістичної оцінки моральної практики виявляються необхідними конкретні соціально-етичні специфікації.

Наявність у сучасному філософському дискурсі різних етичних систем зумовлена розмаїттям поглядів щодо осмислення засад моральної природи людини та розуміння моральних цінностей. В одних системах мораль постає притаманним людині самостійним феноменом. В інших системах моральний закон обумовлюється історично виникаючими правилами і зразками поведінки. Мораль розглядається як прояв природно-історичного розвитку, що формує людську свідомість.

Для етичної думки останніх століть більш звичною є імперативна мораль, в основі якої лежить те чи інше веління, вимога або заборона щось робити. Але в сучасному філософському дискурсі часто можна спостерігати й прояви оптативної форми моралі, котра орієнтує на пошук і реалізацію блага, досконалості, щастя.

Не тільки в сучасній філософії, але й в етиці існує альтернатива субстанціального і функціонального підходів до питання про суть моралі та природу її абсолютів. Одні автори вважають, що мораль – це певний зміст, чіткі нормативні розпорядження, які історично різними способами ставляться індивідові. Інша – функціональна – традиція ґрунтується на тому, що суть моралі визначається особливістю її способу регуляції.

Отже, в сучасному філософському дискурсі поняття моралі виявляється зовсім не очевидним. У філософській літературі функціонують різні, хоча й не завжди абсолютно протилежні, тлумачення моралі. Намагаючись узагальнити різні тлумачення терміну «мораль», російський філософ Р.Г. Апресян наголошує, що під мораллю слід розуміти «сукупність цінностей і норм, які орієнтують людину на ідеал єднання, можна уточнити, *духовно піднесений ідеал вільного єднання*. Загалом, у концепції моралі Р.Г. Апресяна вбачається намагання реалізувати відразу два підходи: соціально-іманентний і соціально-трансцендентний. При соціально-іманентному підході мораль розглядається як соціальний феномен – і за походженням, і за існуванням. При протилежному, соціально-трансцендентному підході мораль трактується як феномен, зумовлений позасоціальними чинниками, але затребуваний суспільством, зокрема, з метою задоволення потреби впорядкування міжлюдських і суспільних стосунків.

Проте останнім часом у філософському дискурсі основні аспекти етичного пошуку розгортаються не навколо проблеми формального визначення моралі. Насамперед у такому дискурсі реалізується велика розмаїтість підходів, світоглядів, методологій, ідеологічних пристрастей і

формується альтернативні концепції. У сучасному філософському дискурсі мораль проступає не тільки в її категоріальному оформленні. Досить виразно постає мораль і як форма існування людського духу, і як духовно-практичний спосіб освоєння дійсності.

Саме як форма суспільної свідомості мораль виявляється певною окремою внутрішньо структурованою цілісністю, яка перебуває у тісній взаємодії з іншими формами людського духу. Водночас моралі притаманна власна специфіка, котра робить її відмінною від інших форм суспільної свідомості. Наприклад, тоді як філософії притаманні сумнів, подив, розсудливість, раціональність, рефлексія, сконцентрованість на суб'єктові тощо, мораль – це насамперед сукупність норм, система цінностей і ціннісних орієнтацій, правил поведінки людей у суспільстві. Вона також відмінна й від мистецтва з його художньо-образним відображенням дійсності та художньою діяльністю, яка забезпечує створення особливого, вигаданого світу, в якому все є естетичною творчістю особистості. Мораль відрізняється від філософії, мистецтва та інших форм суспільної свідомості ще й тому, що прагне досягнути світ людських взаємин як царину практичної взаємодії суб'єктів соціального процесу. В цьому вона дещо збігається з наукою як формою суспільної свідомості, покликаною серед іншого об'єктивно відобразити світ крізь призму виявлення закономірностей розвитку людини і суспільства. Проте мораль – дещо більше, ніж наука: вона відома своїм подвоєнням світу на об'єктивний і суб'єктивний, намаганням розкрити насамперед відносини міжособистісного характеру, стосунки між індивідом та певним колективом, соціальною групою тощо. Формами відображення світу в моралі виявляються принципи і норми поведінки однієї людини стосовно іншої. Моральні заборони, моральні «табу» були свого часу першими проявами людської духовності.

На фоні праці мораль формувала в людині людяність – це визначальна, незмінна функція моралі. Вона піднесла людину над біологічним індивідуалізмом, вдосконалювала індивіда протягом усієї історії розвитку

людства. Мораль завжди залишатиметься тим орієнтиром, який виведе суспільство з глобальної кризи, в якій воно нині опинилося, бо мораль – це одна з фундаментальних підвалин людськості. Саме в цьому полягає її значення, місія і сенс. Отже, мораль як особлива форма суспільної свідомості поряд із релігією, філософією, мистецтвом тощо є одним з визначних надбань людської цивілізації та культури.

Як вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватися, мораль – це насамперед система правил, норм, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей, їх відносини і взаємодію. В цьому сенсі підвалинами моралі є переконання, звичаї, традиції, громадська думка тощо. Слід зауважити, що з давніх часів нормальний розвиток спільної життєдіяльності людей забезпечували як мораль, так і право. Однак, функціонування права підтримується спеціальними державними органами, а виконання моральних норм залежить переважно від ціннісних орієнтацій людини, від її світогляду. В цьому сенсі мораль є позаінституційною формою регуляції людського життя, яка спирається не на примус інститутів, покликаних силою й авторитетом спонукати індивідів дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на колективну та індивідуальну свідомість.

Ринкові реалії викликали до життя нові моральні цінності, які багато в чому не відповідають принципам дійсного гуманізму. Сучасні українські філософи і науковці визнають, що трансформація суспільної системи змінила моральне підґрунтя, що призвело до втрати почуття людської цілісності, нівелювання загальнолюдського, виникнення моральних парадоксів, моральної кризи. Зокрема, в їх дослідженнях йдеться про те, що суспільну атмосферу нині визначають дискомфортні моральні цінності, зумовлені миттєвими настроями, прагненнями людини захиститися від несприятливих обставин, вижити, зберегти власне «Я» у світі постійних змін. Це викликає втрату зв'язку часів, осмислення сенсу життя. Те, що було аморальним два десятиліття тому, сьогодні подається якщо не як моральний ідеал, то хоч не

вважається за девіацію. Сучасна молодь дедалі частіше виховується на специфічній моралі, побудованій за принципом: «Гроші вирішують усе».

Як висновок зазначимо, що криза сучасної системи виховання є лише частиною глобальної кризи, зумовленої, зокрема, саме вузько прагматичними установками, орієнтацією на утилітарні та індивідуалістичні цінності. Наслідком цього є не тільки фрагментарність бачення реальності, а й її свідомо чи ні деформація.

З огляду на це у сучасному філософському дискурсі утверджується думка про те, що однією з основних причин кризових явищ сучасного українського суспільства є нерозвиненість рівня суспільної моралі, яка ґрунтується на колишніх тоталітарних цінностях, котрі вже давно втратили свою актуальність. Тому назріла потреба продукування нової системи духовних і моральних цінностей, які б істотно відрізнялися від цінностей радянського суспільства і ґрунтувалися на історично сформованих духовних традиціях нашої держави.

РОЗДІЛ 2

ПОТРЕБА І ХАРАКТЕР ЗМІН МОРАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ В СТРУКТУРІ СУСПІЛЬНИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Даний розділ буде присвячено аналізу моральних практик трансформаційного за своєю суттю пострадянського суспільства.

Слід виявити міру залежності ринкової системи від загальнокультурної, і першою чергою моральної основи суспільства та роль держави у такій залежності.

Зокрема слід з'ясувати, якою мірою умови сучасної цивілізації включають в себе демократичний розвиток суспільства та орієнтованість на моральні норми. Особливо гостро це питання постає у зв'язку з тим, що в Україні довгий час домінувала мораль «будівника комунізму», яка протиставлялася моралі «буржуазних» демократій.

Слід виявити, які моральні пріоритети впливають на економічну поведінку й діяльність людини у демократичних суспільствах. З іншого боку, слід з'ясувати як співвідносяться демократичні зміни з розвитком ринкових відносин в Україні та загальною ситуацією переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моральних пріоритетів.

Слід звернутися як до класичного до вчення Макса Вебера, який досліджував історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Крім того, певний інтерес являє те, що у російській соціальній філософії дослідження, подібне до і веберівського, здійснив С. Булгаков.

Також варто уточнити, як саме гуманність та релігійність виступають умовою створення правової демократичної держави – як у світі, так і в Україні.

Заслуговує на увагу також питання про корумпованість суспільних та державних відносин економічного характеру та ступінь відповідності правових норм моралі.

2.1. Ринкові вимоги до моральних пріоритетів суспільного розвитку

Як було показано в попередньому розділі, моральні пріоритети змінюються зі зміною способу життя, його економічних, політичних і соціокультурних реалій. Звичайно в системі моралі сталим залишається елемент так званого загальнолюдського. Саме воно складає стрижень моральності людини. Однак, навіть незмінні, загальнолюдські цінності набувають нового звучання і значення зі зміною умов життя суспільства і людини. Адже, як зазначає В.П. Андрущенко «кожне суспільство має свою систему моральних цінностей та пріоритетів. Вони виростають з культурно-історичної традиції, соціального досвіду народу, підтримуються і контролюються громадською думкою та совістю людини й врегульовують відносини, забезпечують суспільну злагоду та порядок, до якого прагне кожне цивілізоване суспільство [4, с. 489]».

В Україні довгий час домінувала мораль «будівника комунізму». Її ілюзорність доведено історією. Нова мораль утверджується на новій основі – як мораль свободи, незалежності людини, мораль демократичних і ринкових перетворень.

Етап переходу до ринкової економіки пов'язаний з кардинальними змінами у всій системі суспільних відносин. Змінюються економічні потреби та інтереси людей, мотиви їхньої економічної поведінки, змістом яких є задоволення різноманітних потреб [123].

Рано чи пізно зміни в економіці суспільства стають органічно вплетеними в суб'єктивне життя людини, відбиваються на її моральних цінностях, емоціях, переживаннях.

При цьому об'єднуючою ланкою всієї суспільної системи виступає людина, що є як суб'єктом, так і об'єктом економічних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень тощо. Моральні пріоритети істотно впливають на економічну поведінку й діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних

відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємозалежні її економічні інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Ринкова економіка стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із ринковими відносинами в Україні маємо процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моральних пріоритетів. Все це, в свою чергу, ускладнює процес формування особистості, моральних пріоритетів в структурі суспільних пострадянських трансформацій.

Поява в умовах ринкових відносин нових форм економічної діяльності так чи інакше, зрештою, відбиваються через складну систему відносин у моральній свідомості соціуму. Аналіз дисертації Л.А. Овсянкіної доводить, що мораль виступає важливим стимулом економічної діяльності людини, її мотивом та потребою [123].

Зміна моральних пріоритетів в умовах ринкових відносин осмислювалася в історії соціальної думки відповідно до реалій суспільно-економічного життя. Його принципи здебільшого базуються на приватній власності, проблемах виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ, відношеннях підприємництва та найманої праці тощо. Суперечності між власниками і працівниками, питання справедливості у суспільному розподілі продуктів людської праці завжди були гострими й неоднозначними у моральному відношенні. Отже, і в суспільній думці склалися протилежні позиції. Одна прагнула справедливості для трудящих, друга ідеалізувала капіталістичний лад.

Перша обстоювала права і звертала увагу на моральні й матеріальні потреби працівників, і на її ґрунті з ідей утопічного соціалізму зросли соціалістичні та комуністичні ідеї та системи XIX-XX ст. Сенс цієї

тенденції – у засудженні приватної власності, наживи, використання найманої праці; у визнанні за несправедливе такого становища, коли в суспільстві є багаті та бідні; у заклику досягти справедливості однаковим перерозподілом благ.

Православний тип духовності зберігся в СРСР, незважаючи на революційні зміни та атеїстичне виховання, але в перетворених формах служіння комуністичній ідеї. За його логікою, праця, тепер вже згідно з офіційною ідеологією, була почесною, а бізнес – навпаки.

Ідейно-психологічна ізольованість від зовнішнього світу, пріоритет громадських цінностей перед особистими, негативне ставлення до індивідуалізму та економічних свобод – все це успадкувала адміністративно-командна система СРСР.

Суб'єкти економічних відносин завжди змушені діяти в системі морально-етичних координат, яку суспільство успадкувало від минулого. Проблеми вибору й свободи, сенсу життя та відповідальності слід розв'язувати базуючись на моральних пріоритетах, хоча дана позиція часто суперечлива.

Негативним чинником є також сумний досвід побудови тоталітарної економіки. Все це перешкоджає рухові шляхом сполучення культурних традицій з ринковими імперативами. Водночас, у країнах СНД в період становлення ринкової економіки відбувається процес зміни моральних пріоритетів. Економіка й мораль не повинні залишатися далекими одна від одної.

Отже, потрібний такий варіант переходу до ринкових відносин, коли процес формування поєднується зі зберіганням культурних і моральних цінностей, із задоволенням вимог моралі й культури.

Базуючись на європейському досвіді, зазначимо, що ринкові відносини пройшли за певних часів шлях від зневажання до його морального виправдання. Масова свідомість пострадянських суспільств повинна пройти тим самим шляхом, але за менший проміжок часу. Цей шлях є настільки

тяжким, що навіть теоретична думка професіоналів досі залишається на рівні підтримки елементарних вигод і тимчасових, часткових рішень.

Нині філософські, етичні пошуки і політико-економічне зрушення повинні гармонізувати відношення економіки та моралі, їх узгодження, що є умовою життєздатності суспільства.

Таким чином, на сьогоднішній день перехід до ринкових відносин зосереджується на морально-етичній сфері. Поволі відступає в небуття твердження про те, що економіка і мораль – «дві несумісні речі». І річ не лише в тім, що саме життя довело потребу залучення до ринкових відносин духовних елементів. В останні десятиріччя західним діловим світом відкрито визнається серйозний вплив багатьох нематеріальних факторів на продуктивність праці. Як стверджує У. Хетчер, «сам факт переплетення в сучасній економіці матеріальних і нематеріальних моментів свідчить не лише про сумісність етики й економіки, але і про можливість позитивної еволюції другої під впливом першої. Думаю, що можна розглядати економіку перш за все як предметне відображення нашої моральності [185]».

Розбудовуючи ринкову економіку, нам важливо не повторити помилок розвинених країн. В практиці ділових (трудових, виробничих) відносин розвинених країн світу закладені перш за все моральні пріоритети, як явище, що описується термінами «етика бізнесу», «ділова етика», «ділова культура», «культура підприємництва», «діловий етикет» тощо.

Все це втілюється завдячуючи певним підходам, а саме:

- етичні проблеми вирішуються вільною конкуренцією і законом;
- відповідальність за поведінку покладає не на систему законодавства, а на компанію. Цей, більш відповідальний підхід, передбачає, що компанії властива «соціальна совість». Ці стандарти оформляються в етичні кодекси фірм.

В Європейському домі, куди ми прагнемо, співіснують і цілковито поважаються норми поведінки суб'єктів підприємництва, що ґрунтуються на національних культурах. Разом з тим, ЄС поступово формує

загальноєвропейську політику ділової етики. Входження України в інтернаціональний бізнес робить її освоєння нагальною потребою підприємців і ділових людей. Пануючий в радянські часи тип підприємництва не лише не потребував трудової етики, а й навпаки, сприяв руйнуванню залишків традиційної української етики і зруйнував українського господаря.

Моральні пріоритети в період ринкових відносин формується як набір етичних, правових, політичних, естетичних цінностей, норм, принципів, правил, засобів, що забезпечують успішну ділову поведінку. Формування моральних пріоритетів – складний процес, що обумовлений як факторами поведінки, так і змінами в сфері економічної діяльності і суспільства в цілому. Він залежить від наявності нормативно-правової бази, її дієвості, від правильного застосування науки про поведінку людини, групи.

На сьогоднішній день намітились позитивні зміни морально-етичного іміджу української економіки, які відзначають зарубіжні партнери. Нинішні західні партнери вражені духом підприємництва, темпами освоєння молодими бізнесменами не лише азів ринкової економіки, а й правил ділової поведінки. Вони відчули переваги роботи з молодим поколінням українських підприємців. Наявні недоліки, на їх думку, носять не стільки національний відтінок, скільки тягар бюрократичного минулого. Розвитку сучасного цивілізованого ринку, самого суспільства заважають: видозмінений і розрослий бюрократизм, корупція, відсутність досвіду в сфері ринкової економіки. На їх думку, Україні потрібне нове покоління відповідальних бізнесменів. Капітал не має симпатій. Україна повинна конкурувати за інвестиції. Головна відмінність України – «відсутність фокусу» – надто велика рухливість законів, до того ж вони часто трактуються по-різному. Цивілізована ринкова економіка можлива лише в тому випадку, якщо держава організаційно-правовими нормами, захищеними відповідними санкціями, забезпечить ситуацію, в якій чесна мораль одних не зможе експлуатуватись аморальними іншими.

Проведений аналіз вітчизняної літератури і досвіду дозволяє зробити ряд загальних висновків. По-перше, характер моральних пріоритетів передбачає:

- а) характеристики моральних якостей ділової людини;
- б) моральні норми і правила ділового спілкування;
- в) зміст частково перейнятого міжнародного інструментарію ділової людини – ділового етикету.

По-друге, в більшості ділових людей відсутня настанова на соціально відповідальну професійно-трудова діяльність.

По-третє, кризовий стан в економіці, політиці обумовив, на жаль, і кризовий стан суспільної моралі. Є сподівання, що указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (від 27.04.99.) за умови належного контролю за його виконанням (в тому числі й громадського контролю) сприятиме розвитку моральності і в умовах ринкових відносин [138].

Важливим показником формування моральних пріоритетів в умовах ринкових відносин є роль державного втручання в соціально-економічну сферу, що потрібне для збереження і зміцнення моральних підвалин суспільства. У сучасному суспільстві, як зазначають соціологи, поступово посилюється роль практично-прагматичного контексту сучасної моралі, а принцип особистого інтересу набуває домінуючої ролі. Останнім часом з'явилося чимало наукових праць, які порушують саме цю проблему, автори наголошують, що ринкова система не може успішно функціонувати, якщо загальнокультурна, і першою чергою моральна основа суспільства, стає розмитою і непевною. Держава намагається забезпечити постійність «правил гри» ринкової економіки. Засобами для цього служать правовий порядок та забезпечення його дотримання, державне фінансування освіти і культури, культивування моральних цінностей.

Отож, на думку О.О. Беляєва, пояснювати населенню нові проблеми, полегшувати сприйняття ринкових цінностей – першочергове завдання

держави в умовах ринкових відносин. Основним інструментом виконання цього завдання є моральне переконування, пропагування нових життєвих цінностей [22].

Насамкінець наголосимо, що Україна не стоїть осторонь цивілізаційних процесів. Остаточне розв'язання завдань перехідного періоду дасть їй можливість органічно долучитись до загальної еволюції ринку. Відповідно, засоби та інструменти економічної політики еволюціонуватимуть згідно з загальними закономірностями їх розвитку [44].

Не дивлячись на оптимістичні прогнози розвитку суспільства в цілому та ринкові відносини, у демократичних державах, які ґрунтуються на законах ринкової економіки, ієрархія інтересів будується і на інших засадах. Тут пріоритет мають інтереси індивідуальні, приватні, а відносини між центральною владою та регіонами виключають диктат центру [39].

Разом з тим держава в ринковій економіці зобов'язана виступати арбітром, що утримує протиборство соціальних спільнот в цивілізованих межах, забезпечуючи певний баланс їхніх інтересів. Досить могутнім спонукальним стимулом є властиве природі людини прагнення до успіху, самореалізації, що викликає таке соціальне явище, як змагання, конкуренція. Але й вони найчастіше спричинені потребами та інтересами – безперечно головними двигунами суспільного прогресу, удосконалювання людини. «Найближчий розгляд історії, – писав Георг Гегель, – переконує нас у тому, що дії людей впливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх інтересів... І лише вони відіграють головну роль [46]».

Не можна не погодитися з тими вченими, які вважають: головна причина руйнівних тенденцій в ринковій економіці та моральній сфері останніх років – ігнорування національної духовно-моральної специфіки народу. Досвід країн традиційної ринкової економіки, які спираються на протестанську етику, не можна автоматично переносити в зовсім далеке від неї середовище східнослов'янської цивілізації. Йдеться про вибір моделі, яка відповідає фундаментальним духовно-моральним та економічним цінностям,

властивим цій країні, її народу. Закон мінімальної трансформації, сформульований наукою, має об'єктивну основу. Справді, з усіх варіантів перетворень досягне мети той, хто дає можливість з найменшими витратами адаптувати суспільство до нових умов, які не загрожують фундаментальним цінностям певної цивілізації.

Таким чином, джерелом суспільного прогресу поряд з матеріальними є й позаекономічні, нематеріальні чинники. Це духовна культура країни, моральні установи і цінності, своя національна етика та менталітет народу. Усі ці цінності обрана модель трансформації суспільства має обов'язково враховувати. Інакше велика частина населення з об'єктивних причин не зможе зрозуміти і сприйняти пропоновані владою заходи для реформування економіки, вона просто буде не готовою до цього через свою духовно-моральну, національно-психологічну сутність.

2.2. Макс Вебер про ефективність моралі в ринковому суспільстві

Одне з найсерйозніших досліджень питань взаємовідносин економіки та моралі здійснив видатний німецький соціолог XIX ст. Макс Вебер. У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» йому вдалося уникнути моралізаторських перебільшень або, навпаки, пониження моральних норм [35].

Вебер досліджує історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Вже на початку існування капіталізм змінив принципи суспільного життя, побудувавши їх на ринкових стосунках. Розвиток капіталізму потребував суб'єктів із певним психологічним складом, із відповідними ціннісними орієнтаціями. Вони мали бути готовими до конкуренції. До ринкових відносин, що склалися в Європі, треба було пристосовуватися. Процес відбору й адаптації виховував власників, здатних забезпечувати розвиток ринкової економіки.

Духові капіталізму й підприємництва, який формувався в Європі, деякий час протистояло традиційне мислення. В його уявленнях комерція виглядала як безчесна гра, до якої ставилися з презирством. Жага до наживи оцінювалася як аморальна властивість. Такі погляди виявилися досить усталеними. Певною мірою цьому сприяли прояви буржуазного авантюризму, орієнтовані на зневажання моральних норм. «Капіталістичні авантюристи» поводитись, як правило, безсоромно, виявляючи певну рішучість і готовність бути колонізаторами, плантаторами, фінансувати морський розбій і військові конфлікти, якщо тільки це обіцяло їм прибутки [33].

М. Вебер не виправдовує темні боки буржуазного підприємництва. Разом з тим, він розглядає подібні прояви як поодинокі випадки, що не мають принципового значення. В цілому Вебер вважає дух капіталізму глибоко позитивним, тому що він дає змогу людині виявити свої кращі якості та здібності. Особливо яскраво це виявилось у протестантських країнах. Сама релігія прийшла тут на допомогу підприємницькій етиці у період її формування.

Ще за часів М. Лютера в протестантизмі виникло і поступово ствердилося уявлення про особливу роль професійної діяльності людини. Ця діяльність розглядається, насамперед, як спосіб виконати свій обов'язок перед іншими людьми, послужити Богу і таким чином забезпечити спасіння своєї душі. Ця теза суттєво відрізняє протестантську релігійно-моральну систему поглядів від світогляду католицизму. Тобто, якщо для католика праця є морально нейтральною, лише способом підтримати фізичні сили, то професійні заняття протестанта оцінюються як служіння Богу. Праця знімає з людини релігійний страх перед потойбічним світом і відкриває їй дуті шлях до спасіння. Як вважав М. Вебер, ця установка мала величезні наслідки для розвитку західної цивілізації у Новий час, і, перш за все, для протестантських країн.

Для протестанта найтяжчий гріх – це марне витрачання часу. Адже людське життя коротке й дорогоцінне; час слід витрачати, передусім, на продуктивну працю. Сенс життя полягає не в бездумних розвагах і насолоді радощами існування, а в раціонально організованій праці, яка, до того ж, є ефективним засобом боротьби з усілякими спокусами.

Європейська Реформація прийшла на допомогу новому духові капіталізму. Протестантизм почав за посередництвом релігійного виховання формувати соціальні якості, які давали змогу людям успішно адаптуватися до нових економічних умов. Поступово складався такий тип свідомості, при якому праця ставала абсолютною цінністю. Етика приватного бізнесу вимагала старанності, ретельності, почуття міри, розсудливості. Протестантські течії баптистів, методистів та інші не обмежували прагнення своїх членів-капіталістів до наживи. Адже підприємницькі успіхи брата по секті підіймали її престиж, а багатство, яке було досягнуто чесним шляхом, свідчило про високі особисті якості людини, на яку зійшла благодать. Ділові успіхи бізнесменів, що брали участь у діяльності сект, сприяли поширенню їх поглядів і обрядів.

Наукову теорію компромісних взаємовідносин моралі і політики обґрунтовує М. Вебер. Його аргументи: провідним елементом політики є демонічне явище – влада, за яким завжди стоїть насилля. «Безвідповідальність призводить до насолоди владою як такою поза її змістовою сутністю. Саме тому, що влада є необхідним засобом, а прагнення до влади є тому однією з рушійних сил будь-якої політики, немає більш згубного спотворення політичної сили, ніж хизування вискочки владою і пихатим самолюбіванням почуттям влади... Політик одної тільки влади, культ якого ревно прагнуть створити у нас, здатний на потужний вплив, але фактично його дії спрямовані в порожнечу [32, с. 17]». За такою логікою етико-моральні імперативи мають приборкувати надмірні амбіції владних структур.

Сучасний державний діяч має бути реалістом, об'єктивно оцінювати ситуацію і правильно обирати засоби політичної боротьби. Цивілізовані форми владних змагань мають спиратися на етичні засади політичної поведінки. Про них М. Вебер говорить: «Ми повинні усвідомити, що будь-яка етично орієнтована поведінка може підпорядковуватися двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимам: вона може орієнтуватися або на «етику переконання», або на «етику відповідальності» [32, с. 19]». Етика переконання, на думку М. Вебера, орієнтована на внутрішній світ людини і говорить мовою релігії, покладає надію на Бога, апелює до принципів любові і толерантності. Однак вона неспроможна вирішити проблеми насилля і змушена примиритися з ним. Етика ж відповідальності не перекладає на інших наслідки своїх дій, а передбачає готовність мобілізувати всі ресурси для ефективного виконання намічених завдань. Співвідношення етики переконання і етики відповідальності у реальному житті визначає сам політик.

У російській соціальній філософії дослідження, подібне до і веберівського, але стосовно взаємовідносин православних релігійно-моральних норм і економіки, здійснив С. Булгаков.

С. Булгаков розглядає людину в двох аспектах – як людину духовну (релігійну) і як людину економічну. В людській душі встановлюються ті або інші зв'язки між релігійно-моральними цінностями та економічною діяльністю. Так виникли три християнські типи економічної людини – католицький, протестантський та православний [174].

Для православної свідомості праця є формою християнської слухняності заради спасіння душі. Вона може здійснюватись як у монастирі, так і за умов мирського життя.

Православ'я характерне для східних народів, які протягом багатьох століть існували за умов аграрного господарства зі слабким промисловим та банківським капіталізмом. Сільська праця на лоні природи сприяла поживленню релігійних почуттів людей. Вона давала змогу людині

відчувати свою причетність до природно-космічного світу. Збираючи плоди своєї праці, насичуючись ними, людина вважала, що вона будує власне тіло з тієї ж космічної матерії, яка складає основу всього існуючого. Праця поставала як справа, схвалювана Богом, а підприємництво – навпаки. Здобування грошей за посередництвом комерції, організація промислового виробництва за капіталістичним типом не сприяли спасінню душі. Звідси поширеність у Росії пожертв на монастирі, собори, до церковної казни від купців і підприємців. Ці гроші, на знак каяття, мали врешті-решт послужити спасінню душі того, хто вносив пожертву.

Великий вплив на громадську думку чинили етичні ідеї Л. Толстого щодо праці як морального каяття, особистого внеску до народного життя. Але дійсного реформування морально-релігійних норм не відбувалося [159].

Величезну роль на становлення моральних пріоритетів в структурі суспільних трансформацій відіграє вплив демократичних перетворень в сучасному суспільстві.

Під демократією прийнято розуміти режим правління, якому властива багатопартійність, політична і економічна конкуренція, широкі права власності, виборче право, змінюваність властей через процедуру виборів, ідеологічний плюралізм, свобода слова, підприємництва, відвертість і відповідна атмосфера в суспільстві.

«Демократія починається з тієї культури, де центром світу є людина, – зауважує О. Пахльовська. – Тому демократія в автентичному вимірі існує поки виключно на Заході – в цивілізації, закоріненій в античній культурі та Відродженні – культурних епохах, які зробили людину мірилом Всесвіту. Відтак країни Східної Європи, що мають культурну самоповагу, вибирають виключно Європу [131]». Європейські стандарти політики передбачають забезпечення самодостатнього буття людини шляхом реалізації її духовно-культурних інтересів. Тоді політика стає важливим інструментом морального вдосконалення суспільства.

До політичної етики в широкому сенсі належать теорія соціальної справедливості, легітимного управління, справедливих війн, а також теорія справедливого використання влади правлячими колами [17, с. 87]». Звідси випливає, що політика є не просто еквівалентом утилітарного, раціоналізованого підкорення світу, а різновидом удосконалення етосу, важливим механізмом моральної рефлексії суспільства.

В історії народів та досвіді вивчення етичних норм багатьох етносів існують численні приклади «витіснення» гуманності й милосердя, жорстокого ставлення до економічно недосконалих форм життя, слабких і «некорисних» для суспільного виживання людей; що в загальному розумінні є глибоко аморальним, але об'єктивно диктувалося історичним ходом цивілізації.

За умов сучасної цивілізації демократичний розвиток суспільства має орієнтованість на моральні норми. Протистояння держав може створити небезпеку для народів на світовому рівні. Суспільства здебільшого прагнуть будувати цивілізовані стосунки на засадах спільних інтересів, вести пошуки спільної мови у різних сферах життя. Задля прогресу розробляються сумісні програми економічної, науково-технічної діяльності, культурної співпраці, які збагачують потенціал усіх учасників конструктивних відносин. З огляду на історичну перспективу інтеграції цивілізованої світової спільноти, здається цілковито закономірним функціонування міжнародних суспільно-політичних організацій, діяльність яких пов'язана з розбудовою демократичних держав, миротворчими цілями та врегулюванням політичних конфліктів (зокрема, ООН) або зі спробами вплинути на політико-економічні стратегії держав з боку екологічного підходу до проблем світової співдружності («Greenpeace»).

Розбудова демократичної держави в першу чергу орієнтується на мораль та право, що є найважливішими різновидами соціальної регуляції. І мораль, і право як форми суспільної свідомості необхідні, перш за все, для ціннісної орієнтації людини в складному, різноманітному, багатому на

протириччя світі міжлюдських стосунків, допомагають індивіду усвідомити своє місце в них, стати вольовою та відповідальною особистістю. Як соціальні норми вони вказують, як потрібно поводити себе людям у різних життєвих ситуаціях, у стосунках людей між собою. І мораль, і право є продуктом цивілізації та культури, створюються в результаті свідомої діяльності людей, їх спільнот та соціальних інституцій. Так, правові норми приймаються спеціально уповноваженими державними органами – парламентом та іншими правотворчими суб'єктами. У нормативній формі мораль і право відображають прагнення до врегулювання між учасниками суспільних відносин, впорядкованості соціального життя. Моральні та правові норми відображають врешті-решт досягнутий рівень соціального та духовного розвитку суспільства і людини.

Мораль і право виступають як загальні правила поведінки людей, тобто формулюються у вигляді зразків, масштабів, відповідно до яких потрібно себе поводити тим, кого ці правила стосуються. Вимоги норм моралі та норм права адресуються не певній конкретній особі, а всім тим суб'єктам, які виконують дії, що ними передбачені. Нормативність моралі та права означає, крім того, що їх норми застосовуються не одноразово, а кожного разу при виконанні відповідної ситуації на відміну від індивідуальних приписів та вказівок.

2.3. Соціальні параметри розвитку моралі в ринковій Україні

Взаємозв'язок і взаємодія моралі та права є узгодженням двох найвагоміших різновидів соціальних регуляторів. Основою цього є те, що вся правова дійсність підлягає моральній оцінці й легітимізації. Моральність права відображає ціннісний підхід до правової реальності, складає основу предмета правової аксіології. Право, що нехтує моральними засадами міжлюдських стосунків, є аморальним, морально невиправданим, і не має

достатніх шансів на вкорінення у свідомість і поведінку людей.

Гуманність як стрижень моралі є засадничою умовою створення правової демократичної держави. До числа загальних положень Конституція України відносить те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а тому права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3) [88].

У дегуманізованому суспільстві, за словами М. Бердяєва, «мораль війни стала «мораллю» мирного життя, яка по суті є продовженням війни, війни всіх проти всіх. Згідно з цією мораллю, все стало дозволеним, з людиною можна що завгодно чинити для досягнення нелюдських і протилюдських цілей... Гуманізм нової історії закінчується. Це невідворотно. Але кінець гуманізму вважається також кінцем людяності. Це і є моральна катастрофа [24, с. 325]». Руйнація моральних імперативів відновлює атавізм варварських інстинктів людини, що патологічно вражають всю політичну систему суспільства.

Право і мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить непросто провести між ними чітку межу. Найкращою і бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку і виправдання правової поведінки з позицій добра і зла, інших подібних цінностей. Є й такі сфери стосунків між людьми, де різницю між моральними та правовими приписами встановити можна тільки умовно, наприклад, у родинно-шлюбних стосунках.

За наявності суперечності між мораллю і правом, у одній ситуації моральна норма не має відповідної зовнішньої гарантії у вигляді заходів державного примусу і її виконання залежатиме виключно від суб'єктивних чинників, у іншій – реалізація права не може розраховувати на якість інших засобів крім сили державного примусу, що здатне істотно послабити потенціал і морального, і правового впливу.

Тенденцією взаємодії правової та моральної систем є гармонізація між цими двома найбільш вагомими соціальними регуляторами. Так, законодавчими нормами є норми Конституції України 1996 р. і відповідні норми галузевого законодавства щодо права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), звільнення від відповідальності осіб за відмову свідчити або пояснювати щодо членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63) та деякі інші статті. З позиції правового прогресу моральна оцінка права, незалежно від відмінностей її критеріїв у часи різних історичних епох, завжди виступала головним імпульсом його розвитку, найважливішим чинником гуманізації та удосконалення правових систем [88].

Як стверджує В. Кремень, політика і мораль, їх співвідношення і взаємовплив, звичайно ж, важлива проблема політичної філософії, політології і політичного життя суспільства. Розуміння суті проблеми, можливостей, що таяться в ній і суперечностей – одна з обов'язкових умов формування сучасної політичної і моральної культури суспільства, що прагне здійснити перехід до демократичного, цивілізованого, гуманістичного, соціально-ефективного режиму свого життя [91].

Моральне виховання як складова частина морально-політичного фактора в тій або іншій мірі впливає на будь-яку сферу соціальної діяльності і спілкування людей, не тільки пронизує всю систему людських відносин, але й в значній мірі зумовлює виникнення необхідної моральної атмосфери в суспільстві, особливого мікроклімату в колективі, що при відомих обставинах може значно змінювати характер вчинків. Так, у процесі праці людина, створюючи матеріальні цінності, не тільки безпосередньо впливає на навколишніх її людей, але й впливає на них опосередковано морально – приносить радість всім членам колективу. Моральне виховання – сукупність цілеспрямованих, планомірних, активних, спеціально організованих впливів на свідомість і поведінку людини, що поряд з самовихованням формують індивідуальну і колективну систему твердих етичних понять, моральних

переконань, схильностей, почуттів, рис характеру і моральних звичок поведінки [91].

Демократичні суспільства утверджують власні моральні вимоги не інакше, як спираючись на політичні інститути, законодавчі установи, громадські організації. Для цього державну політику вони прагнуть зробити різновидом моральної діяльності [51, с. 90].

Провідна ознака політичної етики – орієнтація на забезпечення суспільного блага, демократії, духовно-культурного розвитку і добробуту громадян. «Оновлення культури буде можливим тільки тоді, – вважає А. Швейцер, – коли етика знову стане справою мислячого індивіда, а люди намагатимуться утвердити себе в суспільстві як моральні особистості. В міру того, як ми будемо це здійснювати, суспільство перетвориться з чисто природного утворення на етичне... Ми, безумовно, не зможемо за жодних умов визнати в якості етики безглузді ідеали влади, нації, політичних упереджень, що пропонуються нам жалюгідними політиками і роздуваються здичавілою пропагандою. Усі суспільні принципи, переконання та ідеали ми повинні вкрай педантично вимірювати мірою абсолютної етики благоговіння перед життям [190, с. 373-374]». Гуманістичні настанови А. Швейцера вкрай актуальні для постгеноцидної України. Консолідація української нації можлива не так за допомогою політичних засобів, як шляхом активного впровадження етичних імперативів у діючий моральний кодекс нашого суспільства.

Консолідуючою основою для українського етносу впродовж багатьох віків була релігія. Ми обстоюємо тезу про те, що «релігія християнства звертається до душі й розуму віруючого й допомагає йому навіть у скрутних ситуаціях ставити на перше місце духовні потреби, вірити в добро, справедливість і чесність, а також самостійно формувати певну соціальну поведінку [51, с. 90]». Християнська віра не тільки визначає головні соціально-культурні орієнтири життєдіяльності української нації, а й стає духовною основою етичного виміру політики. Християнство сприяло

гуманізації держави, насиченню її принципами моральної відповідальності, збагатило її ідеями справедливості, милосердя, спасіння душі.

Нинішня українська влада страждає на корумповану девіантність. Спрямувати її до нормального стану можна за допомогою політико-правових і духовно-культурних чинників. Ми переконані, що імперативи морально-етичної політики сучасної України мають формуватися на основі максимального врахування інтересів і запитів громадян і спиратися на національно-державні традиції. Основні параметри такої політичної моделі визначаються доктриною українського консерватизму. Її теоретик В. Липинський стверджує: «Ніяка людська громада, здатна до життя і творчості, не може існувати без власної внутрішньої моралі, без свого власного твердого поняття про добро і зло і без такого ж твердого переконання, що те, що вона хоче робити, єсть добро, і те, з чим вона бореться, єсть зло. Тільки таке тверде переконання в правоті своїх хотінь дає кожній громаді моральну силу, без якої ніяке творче діло неможливе... Творити владу можуть тільки люди моральні, то єсть люди, які глибоко, всіма фібрами своєї душі вірять, що те, що вони творять, єсть правда, єсть добро. Люди, які своє особисте життя зв'язують з перемогою тієї правди і того добра, і люди, які ні на хвилину не сумніваються, що в ім'я тієї правди і того добра вони мають право накинути свою волю іншим людям, тобто власне сотворити владу [101, с. 196]».

На думку В. Липинського, якщо буде у нас тверда віра, моральні переконання і політична активність, то будуть у нас і економічні успіхи. Нова мораль, що базується на власних духовно-національних традиціях, має визначати політичну етику і бути джерелом світогляду і поведінки українських громадян.

Етичні імперативи політики – це ключовий атрибут її ефективності, що залежить від багатьох факторів. Якщо в суспільстві немає демократії, свободи і пріоритету права, то в ньому мораль і політика значно віддалені одне від одного.

Парадокс моральної комунікації полягає в тому, що люди, які могли б судити інших, ніколи цього не роблять, а люди, які судять інших, не мають на це жодного права. Тому утримуватися від образ і моральних оцінок означає сприяти утвердженню здорового середовища в суспільстві.

Владно-управлінську діяльність будь-якого політичного режиму необхідно піддавати морально-етичній і правовій експертизі. Моральною влада може стати за умови моніторингу і контролю її діяльності з боку громадянського суспільства. Якщо всі учасники політичного процесу системно контролюватимуться суспільством, то вони змушені будуть дбати про його інтереси і діяти більш ліберальними методами. Саме вплив громадськості може змусити державні інститути здійснювати свої повноваження на основі політичної етики.

Процес оновлення політичної системи чи проведення економічних реформ, яких потребує українська держава, необхідно здійснювати на морально-етичних засадах. Це передбачає використання засобів компромісних технологій, відкритість влади, ротацію кадрів, циркуляцію еліт, ідеологічний плюралізм, терпимість до опонентів. Моральні критерії визначають імперативи політичної етики, створюють умови для утвердження і розвитку громадянського суспільства як альтернативи засиллю етатизму й дегуманізованої влади. Український народ у новітній революції продемонстрував свою волю до демократії й політичних свобод. Як зазначає М. Слабошпицький, «помаранчева революція пробудила українців, змусила їх поважати себе і врешті-решт завершилася перемогою демократії. Світ побачив, який цей народ волелюбний, як він стійко, твердо, гучно та неагресивно виборює демократичні цінності [154, с. 98]». Помаранчеві події не тільки демонструють протест ненасиллям, вони утверджують парадигму регулювання суспільних відносин та консолідації української нації за допомогою політичної етики, віднайдення компромісу засобами моралі і порозуміння, а не війни і конфронтації.

За даними соціологічних досліджень в Україні останнім часом відбувається зміна цінностей (куди поділися такі цінності, як дружба народів, патріотизм, колективізм та ін.). Пріоритетними стають інші цінності – більш приватні, практично-прагматичні, індивідуалістичні. Люди, переважно молодь, орієнтуються на ті цінності, які є важливими для облаштування власного життя. Ті ж цінності, які є важливими для суспільства та держави, їх цікавлять менше. Відбувається відчуження людини від суспільства, від інших людей, у деяких домінує бажання отримувати прибутки будь-якою ціною, за рахунок інших.

На думку деяких спеціалістів, джерело етичних порушень певною мірою полягає в тому, що ми називаємо успіхом діяльності. Вони зазначають, що негативною стороною успіху є зниження моральної мотивації людини, зокрема керівників, через привілейований доступ до джерел інформації та ресурсів, слабкий контроль за їхніми діями. Постійний успіх зменшує відстань між власними інтересами та аморальністю. Є навіть рекомендації, щоб керівники тримали біля себе етичних менеджерів, які застерігали б їх від небажаних дій.

Звичайно, люди повинні добре заробляти, для того щоб жити в пристойних умовах. Але коли весь час людина присвячує тільки роботі і заради грошей, ігноруючи власні потреби та інтереси сім'ї, то вона врешті-решт рано втрачає здоров'я, не народжує нових ідей, перестає бути цікавою для спілкування з іншими. Для того щоб таке не трапилося, треба все-таки більше орієнтуватися на принцип «бути», а не на принцип «мати» (врешті-решт, те, що маєш, з собою не забереши, а в житті людині хочеться залишити свій слід) [178]. Його залишають, як правило, ті, хто віддає себе і свою працю для інших).

У міжнародних відносинах спостерігається підвищення значення моралі і посилення відповідальності за порушення її норм. Підтвердження цього можна знайти в що з'явилися в останні роки численних дослідженнях ролі моралі в міжнародних відносинах. Частіше стали звертати увагу на

мораль та її взаємодія з міжнародним правом юристи. Така тенденція спостерігається і у вітчизняній літературі, але великих досліджень поки лише одиниці. Г.І. Тункін, що надавав серйозне значення взаємодії моралі і права, писав, що міжнародна мораль «дійсно є важко визначених явище, але тим не менше вона існує [162]».

Основна причина зростання ролі моралі бачиться у поглибленні взаємозалежності держав. У результаті співробітництво не може не спиратися на принцип взаємності, що вимагає обліку і поваги інтересів партнера. Таким шляхом створюються передумови для утвердження в міжнародних відносинах золотого правила моралі – стався до інших так, як ти хочеш, щоб ставилися до тебе. Свою роль грає і деякий прогрес в масовій моральній свідомості.

Історичний досвід свідчить, що мораль, включаючи релігійну, постійно грала роль інструменту зовнішньої політики. Аналізуючи зовнішню політику США протягом двох століть, американський дослідник Ф. Джілберт прийшов до висновку, що її «найбільш типовою рисою ... є вищою мірою моралістський характер [159]». Як відомо, однією з основ зовнішньої політики молодій радянській державі була концепція справедливого світу, миру на рівносправедливих за всіх умов. Здається, що сьогодні аморальна політика все меншою мірою може розраховувати на успіх. Від морального авторитету держави залежить її вплив на міжнародне життя.

Мораль активно використовується країнами, які не контролюють правотворчий процес. Принцип справедливості і пов'язані з ним норми моралі використовуються країнами, що розвиваються, для перетворення системи міжнародних економічних відносин. Ці країни вважають за необхідне затвердження нової моралі, при цьому підкреслюють її зв'язок з міжнародним правом.

Мораль існує і діє як система ідеалів, принципів, норм, носієм якої є більш-менш велике соціальне утворення. Найбільше з них – міжнародне співтовариство, для якого притаманна міжнародна мораль. Остання значною

мірою складалася на основі загальноприйнятих у різних національних системах норм шляхом пристосування їх для регулювання міждержавних зв'язків. Тому в цілому вона носить загальнолюдський характер і відбиває досягнутий рівень цивілізації.

Сказане не означає, ніби міжнародна мораль ідентична моралі, що діє у взаємовідносинах індивідів. Неможливо абсолютно однаковим масштабом вимірювати поведінку настільки різних суб'єктів, як індивід і держава. Щоб мати реальне значення, міжнародна мораль повинна відповідати своєму об'єкту регулювання – міждержавним відносинам. Цим визначаються специфічні риси міжнародної моралі як за змістом, так і за механізмом дії.

Проте визнання специфіки цієї моралі ні якою мірою не виправдовує досить поширену концепцію підпорядкування моралі політиці. Неприпустимо замінювати загальновизнані норми моралі примітивною політичною етикою.

У міжнародних відносинах мораль носить політичний характер, захищаючи інтереси держав, і тому її дію має морально-політичну природу.

Важливе місце в міжнародній моралі займають прості норми моральності, елементарні правила всякого людського спілкування. До них належать: надання допомоги тим, хто має гостру потребу, повага до інтересів один одного, вірність даному слову, повага до гідності держави, гуманне ставлення до людей, значна частина правил міжнародної ввічливості. Основна історичне завдання – забезпечення виживання людства. У цьому вищий моральний обов'язок як людини, так і держави.

Головна функція моралі полягає в регулюванні міжнародних відносин. Її важливим аспектом є встановлення належного поєднання загальних і особливих інтересів держав. Історичний розвиток визначає постійне зростання значення спільних інтересів, а отже, і зміцнення соціально-політичного фундаменту міжнародної моралі.

В одних випадках мораль і право у взаємодії регулюють одні й ті самі відносини, впливаючи на них своїми специфічними засобами. В інших право

регулює одні відносини, а мораль – інші. Існують відносини, які можуть регулюватися тільки правом, наприклад відносини, що стосуються транспорту, зв'язку. А є відносини, що регулюються мораллю, наприклад надання допомоги державі, що постраждав від стихійного лиха.

2.4. Мораль в структурі інтенсивних міжнародних комунікацій

Взаємодією з мораллю пронизаний весь процес функціонування міжнародного права від початку правотворчості до результатів правозастосування. На всіх стадіях держави і організації враховують широке коло моральних чинників, включаючи моральні ідеї, принципи, норми, моральний клімат. Загалом, навряд чи хто стане доводити можливість затвердження в міжнародному праві аморальних норм.

Від ступеня відповідності правових норм моралі залежить їх ефективність. Чим вище моральний рівень норм права, тим більше сила їх дії не лише на уряди, але і на населення, що важливо. Існує і зворотний зв'язок. Сприяючи посиленню впливу моралі, міжнародне право тим самим через неї впливає на міжнародні відносини.

Юристи відзначають, що, закріплюючи основи моралі, правові принципи знаходять джерело особливої юридичної сили. Підкреслюється, зокрема, що імперативне міжнародне право складається з основних етичних принципів (Ф. Бербер, ФРН; Р. Куадрі, Італія), що держави навіть за взаємною згодою не має права відступати від норм, що виражають основні моральні принципи (Балладоре-Пальєрі, Італія).

Зв'язок моралі і права знаходить конкретне відображення в міжнародно-правових актах, в яких все частіше зустрічаються посилання на мораль. В міру ускладнення міжнародних відносин зростає число випадків, коли чітке правове регулювання з його формальною визначеністю

виявляється неможливим. У таких випадках договори наказують застосування певних моральних критеріїв, норм.

Мораль поширює свою дію на всі види міжнародних відносин (хоча і в різній мірі). Право має більш обмежену сферу дії, якщо не вважати його цілі та основні принципи. На відміну від права мораль негайно поширює свою дію і на знову виниклі відносини.

Щодо виконання конкретних міжнародно-правових норм можуть бути лише два варіанти: або норма дотримана, або порушена. У моральних норм межі їх виконання ширше.

Мораль у своєму розвитку кілька випереджає розвиток міжнародного права. Багато нових високоморальні положення спочатку формулюються як норм моралі. Вони знаходять відображення в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, які почали відігравати важливу роль у формуванні та розвитку міжнародної моралі.

На базі цих резолюцій формуються звичайні норми права або укладаються договори. Прикладом може служити прийнята Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини (1948 р.), яка заклала основи нової галузі міжнародного права – міжнародного права прав людини.

Зростання значення моралі та посилення її взаємодії з міжнародним правом ведуть до того, що міжнародні органи приділяють все більше уваги цьому явищу і використовують його для досягнення своїх цілей. Особливий інтерес представляє позиція Міжнародного Суду ООН. Вона була сформульована досить чітко: «Якими б юридичними аргументами ні керувався суд, його рішення за самим своїм змістом повинні бути справедливими і тому справедливими. Проте коли мова йде про суд, відправляють правосуддя або проголошує право, то мається на увазі, що рішення знаходить своє об'єктивне виправдання в міркуваннях, що знаходяться в самих нормах, а не поза ними, і тут саме норма права закликає застосовувати справедливі принципи [99]».

З усього сказаного випливає, що забезпечує виживання і прогрес людства світовий порядок являє собою вищу моральну цінність. Це порядок миру та співробітництва, демократії і поваги прав людини, соціальної справедливості та загального добробуту. Міжнародна нормативна система соціальної справедливості і загального добробуту – це система ХХІ ст. Мова йде про новий рівень цивілізації в глобальному масштабі. Рішення таких грандіозних завдань зажадає істотних нових моментів як у моралі, так і в праві, а також в їх взаємодії.

Оцінка сучасного світового порядку з моральної позиції і виявлення перспектив його майбутнього розвитку є дуже актуальне для наукових дисциплін, що здійснюють дослідження у сфері міжнародних відносин. Проблематиці формування і розвитку сучасного світового порядку, зокрема такої його важливої складової, як міжнародний порядок, а також його засадничих принципів і норм, присвячено значну кількість наукових джерел. Учені аналізують також моральні засади нинішнього світового порядку.

Політика держав на міжнародній арені часто прямо суперечила елементарним моральним нормам, хоча і прикривалася ширмою певних моральних засад. На думку класика політичного реалізму Г. Моргентау, «реалізм виходить з того, що всеохоплюючі моральні принципи неприйнятні щодо дій держав у їх абстрактно-універсальному формулюванні [203, с. 222]». Прагматичний реалізм, спрямований на забезпечення геополітичних інтересів держави, часто-густо, особливо у сучасну епоху, маскується офіційно проголошуваними ідеалістичними гаслами, високими моральними принципами справедливості, захисту добра, прав і свобод людини тощо. Проте реальна геополітика держави, як правило, спрямована на досягнення лише своєї вигоди, здобуття певних переваг над конкурентами, забезпечення власних національних інтересів, часто за рахунок інших держав.

Ідеальний світовий порядок має бути побудований на основі принципів і норм загальнолюдської моралі. Проте спірним є питання про існування єдиної загальнолюдської моралі. З одного боку, у різних цивілізацій суттєво

різняться моральні засади існування суспільства, взаємодії між людьми, між людиною і суспільством тощо, а з іншого, уявлення про високі моральні цінності добра, справедливості, честі, совісті, любові у народів різних цивілізацій значною мірою схожі.

Найвищі загальнолюдські цінності відображено в Статуті ООН: всезагальний мир та безпека, дружні відносини на основі принципів рівноправ'я і самовизначення, мирна співпраця, справедливість у міжнародних відносинах. Безперечно, кожному народу на Землі і кожній людині має бути забезпечено право на життя, свободу, мир і прагнення до щастя. Людське життя має бути визнане найвищою цінністю. Кожному мають бути гарантовані умови для гармонійного розвитку особистості.

Міжнародна мораль – це сукупність моральних принципів і норм, що регулюють систему міжнародних відносин. В її основу мають бути покладені загальнолюдські елементарні принципи і норми. Тому міжнародна мораль має бути загальнолюдською соціальною цінністю або, інакше кажучи, системою цінностей, що виражає найважливіші інтереси всіх держав і народів. Основним її завданням є забезпечення спільних інтересів держав і народів, а разом з тим і захист інтересів кожного народу і держави, незалежно від її могутності і рівня розвитку. У найбільш складних обставинах, за відсутності політичного і правового регулювання, саме норми моралі можуть бути чи не єдиними орієнтирами поведінки держав [66].

У процесі розвитку міжнародного співробітництва виробляються спільні моральні принципи як основні, фундаментальні уявлення про те, якою повинна бути поведінка держав на міжнародній арені, і моральні норми як конкретні правила цієї поведінки. Свідоме формулювання моральних норм має здійснюватися спільними та індивідуальними зусиллями держав, міжнародних організацій, світовою громадською думкою [66], яка є носієм загальнолюдської моралі, впливає на всі інші види моралі і, у свою чергу, зазнає впливу з їхнього боку. Основними принципами сучасної міжнародної

моралі – категоричними моральними імперативами – є мир, гуманізм, рівність, справедливість, ненасильство.

Мораль у своїх принципах і нормах містить моделі необхідної поведінки держав, які визначаються характером інтересів та їх співвідношенням. Тому зміни в міжнародних відносинах впливають і на зміст моральних норм [66]. Виражаючи прогресивні інтереси всього людства, усіх країн, норми міжнародної моралі мають бути закріплені в міжнародному праві.

Проте навіть універсальні принципи міжнародного права можуть в окремих випадках суперечити один одному. Наприклад, серед універсальних принципів міжнародного права – рівноправ'я і самовизначення народів може суперечити іншому принципу – територіальній цілісності держави. В історичному контексті йшлося насамперед про боротьбу колоніальних народів за самовизначення. Однак у деяких багатонаціональних державах (Російська Федерація, Індія, Індонезія, Нігерія та ін.), що прагнуть зберегти свою територіальну цілісність, ті чи інші народи також вимагають реалізації права на самовизначення і створення власних держав.

Нова міжнародна мораль має бути спрямована на забезпечення всезагальної міжнародної безпеки, яка може бути єдиним надійним гарантом національної безпеки усіх держав. Міжнародну мораль пропонується поставити вище, ніж національну: інтереси своєї держави, свого народу не можуть бути вищими за загальнолюдські, а в разі виникнення конфлікту між ними вибір повинен бути зроблений на користь загальнолюдських [66].

Проте в реальному світі загальнолюдські інтереси та моральні принципи часто є ширмою для прикриття аморальних, егоїстичних інтересів правлячих верхівок провідних держав, а точніше – їхніх прихованих хазяїв, що насправді панують на більшій частині світу. Попри офіційно проголошені високі моральні принципи, реальний світовий порядок далеко не завжди їм відповідає. У сучасному глобалізованому світі роль одного-єдиного полюсу

геополітичної могутності і вищого морального авторитета намагаються відігравати США.

З позиції рівноправного справедливого устрою світ не може бути однополярним. Проте з позиції прибічників ідеї однополярного світу відсутність домінуючої держави-імперії означатиме невизначеність траєкторії розвитку світу та його регіонів, різноманіття векторів дії геополітичних сил, що призводитиме до численних конфліктів між окремими акторами. У світі без держави-гегемона, на їхню думку, неможливо буде розв'язувати глобальні проблеми людства. Лише в однополярному світі може бути гарантовано порядок, справедливість, стримування руйнівних сил [171, с. 158]. Саме Америка вважає себе гарантом міжнародної безпеки, захисту вільної торгівлі, інвестицій, основним рушієм економічного процвітання всього світу. Держава-гегемон, що присвоїла месіанські функції, має на меті забезпечувати міцний і передбачуваний порядок у світі, а натомість вимагає від інших держав слухняності в їхніх же інтересах: «Американська гегемонія є єдиним надійним захистом міжнародного порядку проти краху світу [171, с. 158]».

Пропонуються і значно витонченіші сценарії досягнення легітимності по суті прозахідного світового порядку, зокрема, побудови у світі «космополітичної соціальної демократії» [45].

Задля забезпечення світового панування США та їхні фактичні латентні господарі прагнуть формувати світову громадську думку, насаджувати свої моральні принципи за допомогою підконтрольних їм потужних засобів масової інформації, що охоплюють своїм впливом увесь світ.

Нинішній світовий порядок з домінуванням західних держав на чолі зі США щоразу менше спроможний відповідати сучасним тенденціям розвитку політичних, економічних, соціальних та культурних процесів у світі. Тому актуальним завданням є розробка моделі нового морального геополітичного порядку, який відповідає сучасним викликам і характеру нинішніх глобальних і регіональних процесів.

Світ без пригноблення і нерівності – світ рівноправних держав, незалежно від їхнього військово-політичного й економічного потенціалу. Сучасним потребам розвитку людства відповідатиме світовий порядок, заснований на органічному поєднанні інтересів різних держав і загальнолюдських інтересів – забезпечити мир, соціальний прогрес, взаємовигідне співробітництво, розв’язання глобальних проблем, що за великим рахунком відповідає істинним національним інтересам кожної держави світу.

Світовий порядок повинен бути заснований на гармонійному співвідношенні, з одного боку, прав і свобод держав і народів, а з іншого – обов’язків перед людством. Разом з тим необхідне збереження національного суверенітету держав як гарантів захисту інтересів, прав і свобод свого населення.

За рахунок подальшого удосконалення міждержавної співпраці на світовому та регіональному рівнях можливе створення системи істинно рівноправних відносин на основі загальнолюдських моральних принципів. Справедливий світовий порядок, що ґрунтується на дійсному рівноправ’ї держав і народів, неможливий без вироблення чіткого кодексу поведінки держав на міжнародній арені. Необхідні прийняті всіма державами дієві, навіть жорсткі механізми впливу на держав-по-рушників цього кодексу. Світовий порядок, безперечно, має забезпечуватися переважно мирними засобами. Він повинен бути побудований так, щоб провідні держави світу були такими ж відповідальними за порушення норм міжнародного права, як і всі інші.

Ці умови включають низку вимог, без виконання яких наряд чи можна очікувати, що правила поведінки будуть ефективними. Основними серед цих вимог мають бути такі:

- правила повинні бути створені; інакше кажучи, вони мають бути сформульовані та проголошені в якості таких заради дотримання нормального стану суспільства;

– вони повинні бути комунікативними: їх потрібно викласти чи оголосити таким чином, щоб їх зміст був зрозумілим тим, до кого вони адресовані;

– вони мають бути доповнені адміністративними структурами для того, щоб їх положення дотримувалися певним чином і в усій повноті. Йдеться про правила, що забороняють чи обмежують насилля в сучасних суспільствах (державах), наприклад, щоб бути ефективними, вони повинні передбачувати наявність поліцейських формувань, буцегарень, судів, адвокатів, органів юстиції і т. ін. У міжнародному середовищі є свої засоби вимагати чи забезпечувати їх дотримання, хоча й тут можуть бути свої адміністративні структури, міжнародні суди. Отже, це наприклад, такі:

- інтерпретовані – це питання, що виникають з приводу змісту (інтерпретації) окремих положень правил, співвідношення між суперечливими правилами, критеріїв для визначення, чи мало місце порушення, чи ні; вони повинні вирішуватися, виходячи з передумов, що правила встановлюють усього лише лінію поведінки, а не її деталі;

- примусові у самому широкому розумінні цього слова; щоб бути ефективними, вони повинні передбачати незворотність покарання за їх порушення чи недотримання, незалежно від того, приймають ці покарання форму примусу, будь-який інший вид санкцій, чи мають характер відчуження з боку осіб (груп), які повністю підпорядковуються цим правилам;

- легітимні в очах людей чи груп (суспільств, держав, міжнародного співтовариства), до яких вони звернуті; правила визнаються законними за умови, що члени суспільства (суб'єкти співтовариства) приймають їх необхідність, якщо вони базовані на цінностях, які поділяє суспільство (співтовариством держав). Чим більш легітимні правила, тим менше їх ефективність залежить від санкцій чи примусу;

- мати здатність адаптуватися до потреб і обставин, що змінюються; вони самі повинні створювати «імпульси» до відміни чи видозміни правил, які уже віджили, заміни їх новими;

- «захищені» від будь-яких процесів у суспільстві, здатних «підірвати» їх легітимність чи ефективність. У будь-якому суспільстві (чи міжнародному співтоваристві) ефективність правил (норм) гарантується умовами, які створюються не самими правилами, а самим суспільством (міжнародним співтовариством) [99].

На думку професора Хедлі Булла, одного з найвідоміших представників сучасної британської школи теорії міжнародних відносин, «ці правила можуть мати статус міжнародного права, моральної норми, звичайної чи встановленої практики; чи вони можуть бути просто правилами, що діють», чи «правилами гри», розробленими та прийнятими без формальної угоди, а в низці випадків – навіть без усної згоди [99]». На його думку, дуже часто трапляється, що правила з'являються спочатку як діюча норма, потім стають сталою (узгодженою) практикою, потім набувають статус моральної норми, насамкінець вони можуть бути кодифіковані в юридичному документі, стаючи правом. Таким чином, схема ця могла б мати в кінцевому плані таке походження: спочатку це були моральні принципи, які відображали рівень соціального розвитку суспільства (держави, співтовариства держав) і як такі, що регулювали відносини суб'єктів всередині його; потім деякі з цих принципів виносилися зовні, у міжнародну сферу, де вони поступово чи відкидались, чи ставали загальноприйнятними правилами; потім ті з них, що були загальновизнаними, могли бути втілюваними у численних міжнародних договорах чи угодах, які у своїй сукупності торкалися б «законів» ведення війни, зокрема й на морі, узгодженого рівня озброєння, дипломатичного чи консульського статусу, відносин між воюючими та нейтральними країнами тощо. На думку американського професора Майкла Хестера з Університету в Берклі, міжнародні норми – «це правила поведінки, які являють собою певні стандарти, що дають можливість шляхом порівняння оцінювати правильність чи неправильність поведінки держави на міжнародній арені [99]».

Упровадження певних норм поведінки держав на міжнародній арені історично пройшло декілька етапів. Воно просувалося від простого до складного, від моральних, часто абстрактних, формул до нормативної бази (яка мала свої градації), дедалі більш відбиваючи довгострокову, але конкретну зацікавленість більшості держав, усього міжнародного співтовариства у становленні стабільного світового порядку. Ці етапи відрізняються один від одного тим, що на кожному з них наголос робився чи на мораль (етику поведінки), чи на міжнародне право (спроби перевести звичаєве право на зовнішній світ), чи на нормативну систему.

Із цим повністю був згодний і Д.Ф. Даллас, який стояв у керма американської зовнішньої політики у 1950-ті роки. «Головна наша сила, – стверджував він, – це здатність розглядати ідеали моралі, які повинні були б стати переважаючими [99]».

Таким чином, можна припустити, що подібний підхід до створення нормативної бази міжнародної поведінки держави, базованої на морально-етичних цінностях, не тільки створював вдалий привід для критики, але й у низці випадків (на окремих етапах становлення) фактично і дискредитував цей напрям теоретичної думки. Представники «політичного реалізму» були особливо безжалісні до «моралістів», як вони їх називали.

Чим глибше різні нації, фірми чи міжнаціональні підприємства розділяють цінності, переконання партнерів, узгоджують міркування щодо етичного розв'язання економічних проблем, тим більш можливою стає гармонізація взаємовідносин у процесі запровадження глобальних етичних норм. Досвід показує, що для цього необхідно:

- усвідомлювати наявність чотирьох категорій цінностей (універсальних, які поділяють усі людські суспільства; подібних, але відкритих для культурної інтерпретації; частково спільних; повністю несумісних [205];

- сприймати відмінності між культурами на їх різних рівнях (індивідуальному, корпоративному, національному);

– бути компетентним в обговоренні відмінностей національних культур [205, с. 4-16].

Таким чином, міжнародні відносини дозволяють не лише більш рельєфно оцінити стан розвитку моральних аспектів ведення бізнесу в Україні, але задають певний рівень моральних вимог, чинний як для вітчизняних, так і для іноземних суб'єктів господарювання в Україні.

Висновки до другого розділу

Отже, ринкова система не може успішно функціонувати, якщо загальнокультурна, і першою чергою моральна основа суспільства, стає розмитою і непевною. Держава намагається забезпечити постійність «правил гри» ринкової економіки. Засобами для цього служать правовий порядок та забезпечення його дотримання, державне фінансування освіти і культури, культивування моральних цінностей.

За умов сучасної цивілізації демократичний розвиток суспільства має орієнтованість на моральні норми. За умов сучасної цивілізації демократичний розвиток суспільства має орієнтованість на моральні норми. Протистояння держав може створити небезпеку для народів на світовому рівні. Суспільства здебільшого прагнуть будувати цивілізовані стосунки на засадах спільних інтересів, вести пошуки спільної мови у різних сферах життя.

В Україні довгий час домінувала мораль «будівника комунізму». Її ілюзорність доведено історією. Нова мораль утверджується на новій основі – як мораль свободи, незалежності людини, мораль демократичних і ринкових перетворень. Етап переходу до ринкової економіки пов'язаний з кардинальними змінами у всій системі суспільних відносин. Змінюються економічні потреби та інтереси людей, мотиви їхньої економічної поведінки, змістом яких є задоволення різноманітних потреб.

При цьому об'єднуючою ланкою всієї суспільної системи виступає людина, що є як суб'єктом, так і об'єктом економічних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень тощо. Моральні пріоритети істотно впливають на економічну поведінку й діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємозалежні її економічні інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Ринкова економіка стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із ринковими відносинами в Україні маємо процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моральних пріоритетів. Все це, в свою чергу, ускладнює процес формування особистості, моральних пріоритетів в структурі суспільних пострадянських трансформацій.

Вебер досліджує історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Вже на початку існування капіталізм змінив принципи суспільного життя, побудувавши їх на ринкових відносинах. М. Вебер не виправдовує темні боки буржуазного підприємництва. Разом з тим, він розглядає подібні прояви як поодинокі випадки, що не мають принципового значення. В цілому Вебер вважає дух капіталізму глибоко позитивним, тому що він дає змогу людині виявити свої кращі якості та здібності. Особливо яскраво це виявилось у протестантських країнах. Сама релігія прийшла тут на допомогу підприємницькій етиці у період її формування. У російській соціальній філософії дослідження, подібне до і веберівського, але стосовно взаємовідносин православних релігійно-моральних норм і економіки, здійснив С. Булгаков.

Наукову теорію компромісних взаємовідносин моралі і політики обґрунтовує М. Вебер. Його аргументи: провідним елементом політики є демонічне явище – влада, за яким завжди стоїть насилля, тоді як етико-моральні імперативи мають приборкувати надмірні амбіції владних структур. Величезну роль на становлення моральних пріоритетів в структурі суспільних трансформацій відіграє вплив демократичних перетворень в сучасному суспільстві. Політика є не просто еквівалентом утилітарного, раціоналізованого підкорення світу, а різновидом удосконалення етосу, важливим механізмом моральної рефлексії суспільства.

Гуманність як стрижень моралі є засадничою умовою створення правової демократичної держави. До числа загальних положень Конституція України відносить те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а тому права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). Право і мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить непросто провести між ними чітку межу. Найкращою і бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку і виправдання правової поведінки з позицій добра і зла, інших подібних цінностей.

Консолідуючою основою для українського етносу впродовж багатьох віків була релігія. Християнська віра не тільки визначає головні соціально-культурні орієнтири життєдіяльності української нації, а й стає духовною основою етичного виміру політики. Християнство сприяло гуманізації держави, насиченню її принципами моральної відповідальності, збагатило її ідеями справедливості, милосердя, спасіння душі.

Нинішня українська влада страждає на корумповану девіантність. Спрямувати її до нормального стану можна за допомогою політико-правових і духовно-культурних чинників. Ми переконані, що імперативи морально-

етичної політики сучасної України мають формуватися на основі максимального врахування інтересів і запитів громадян і спиратися на національно-державні традиції. Основні параметри такої політичної моделі визначаються доктриною українського консерватизму.

Взаємодією з мораллю пронизаний весь процес функціонування міжнародного права від початку правотворчості до результатів правозастосування. На всіх стадіях держави і організації враховують широке коло моральних чинників, включаючи моральні ідеї, принципи, норми, моральний клімат. Загалом, навряд чи хто стане доводити можливість затвердження в міжнародному праві аморальних норм.

Від ступеня відповідності правових норм моралі залежить їх ефективність. Чим вище моральний рівень норм права, тим більше сила їх дії не лише на уряди, але і на населення, що важливо. Існує і зворотний зв'язок. Сприяючи посиленню впливу моралі, міжнародне право тим самим через неї впливає на міжнародні відносини.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ МОРАЛІ В СИСТЕМІ РЕГУЛЯЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Даний розділ буде присвячено аналізу моралі як чинника регуляції підприємницької діяльності.

Слід виявити, як підприємницька діяльність, яка виходить з врахування моральних критеріїв, впливає на розвиток держави в цілому. Чи можна вважати мораль фактором суспільного поступу сьогодні і наскільки впливовим. Варто проаналізувати протиріччя між бізнесом та морально-етичними нормами у діловій сфері, яке проявляється як в середині організації, так і за її межами, між організацією та соціальним середовищем. Для цього варто, зокрема, звернутися до праць Йозефа Шумпетера.

Слід розглянути питання про залежність підприємницької діяльності від соціокультурних чинників. Також заслуговує на увагу співвіднесення особистих і суспільних інтересів підприємницької діяльності, а також співвіднесення між цінностями ділового світу й іншими суспільними цінностями.

Варто, нарешті, з'ясувати роль засобів масової інформації як засобу впливу на моральність підприємницької діяльності.

3.1. Мораль як інституційне обмеження в соціальній взаємодії

Глибокі трансформаційні процеси, що пронизують усі сфери життєдіяльності людей, незаперечно показують, що головним фактором суспільного поступу сьогодні стає не науково-технічний прогрес, а якісні параметри людини, що створює соціально-економічний та культурний простір.

Як свідчать фахівці, якщо проранжувати країни світу за рівнем економічного розвитку, досягнутими результатами, за рівнем життя населення, то вони перебуватимуть у стопроцентній кореляції з якістю людського капіталу. Із цього стає очевидним, що поступ України до ринку, її реальна незалежність пов'язуються з формуванням висококваліфікованих спеціалістів, бо саме вони є основними суб'єктами суспільних відносин. Важливою складовою підвищення інтелектуального рівня суспільства є його економічна освіченість. Вона покликана сформувати у населення країни економічне мислення, економічну культуру, повагу до приватної власності, підприємництва, навчити аналізувати економічну ситуацію, приймати обгрунтовані рішення [155, с. 289].

Однією з найважливіших сфер економічного та соціального життя, що поєднує особисті, колективні і суспільні інтереси є підприємницька діяльність. Тому питання щодо поєднання морального і економічного чинників у неї постає як головна проблема підвищення ролі морального фактору в системі регуляції підприємницької діяльності.

Перш за все, треба зазначити, чим відрізняється саме підприємництво від будь якого іншого виду економічної поведінки. Як визначають фахівці з економіки, підприємництво – це, насамперед, організація економічної діяльності на основі індивідуальної, приватної чи акціонерної власності з метою отримання прибутку [92, с. 108].

Але підприємницька діяльність – це ще й організаційно-господарське новаторство на основі використання нових можливостей. І необхідно визначати підприємницьку діяльність не тільки з боку економічних показників, а й перш за все з точки зору особистості підприємця [139, с. 3]. Таким чином, підприємництво – це інтелектуальний рід діяльності людини, окрім того воно завжди пов'язане з особистою працею, використанням особистих спроможностей та ініціативи. Така діяльність неможлива без певних соціальних умов, а саме:

- належності прав власності на засоби виробництва, його продукт та прибуток;
- належності певної сукупності прав та свобод, тобто економічної самостійності;
- належності певного економічного середовища, що забезпечує реалізацію перших двох умов;
- наявності певного сприятливого клімату серед населення, доброзичливого ставлення та позитивного образу підприємця;
- правової захищеності підприємницької діяльності;
- державної підтримки підприємництва [167, с. 13].

Підприємницька діяльність це невід'ємний атрибут ринкової економіки, і можлива вона тільки за умов належності в суспільстві ринкової економіки. Тому підприємницька діяльність вбирає в себе та ретранслює усі переваги та недоліки ринкової економічної системи.

Серед переваг необхідно визначити:

- наявність внутрішніх мотиваційних стимулів господарчої активності підприємницької діяльності, що забезпечує саморозвиток та динамічність економіки в цілому;
- високу адаптивну здатність до економічних та соціальних умов, що змінюються;
- сприятливе ставлення до інновацій та досягнень науково-технічного прогресу, що забезпечує зростання продуктивності праці;
- націленість виробництва на споживача, на задоволення його потреб за рахунок підвищення якості та диференціації.

Але підкреслюючи недоліки, треба зазначити, перш за все, такі:

- виникнення тенденцій до монополізації певних сфер економічної діяльності;
- ринковий механізм утворення доходів не є всезагальним, він поширюється тільки на підприємців та працездатних членів суспільства, а

доходи всіх груп непрацездатного населення утворюються поза ринковими засобами, що абсолютизує роль моральної відповідальності перших;

- значна нерівність у розподіленні доходів, яка не пов'язана з різними зусиллями та здібностями людей [40, с.77];

- ефективність вирішення короткострокових завдань та практична неможливість розвивати довгострокові програми, що призводить до нехтування екологічними, фундаментально-науковими, соціокультурними та морально-етичними складниками людської життєдіяльності.

Соціально-економічні зміни у суспільстві особливо актуалізують роль моралі як невід'ємного фактора соціально-економічного управління у системі економічної життєдіяльності соціуму. Вони також вимагають адекватних дій в управлінській стратегії сучасного бізнесу, де людина – особистість, яка акумулює в собі моральні якості, потреби і здібності та економічні інтереси. Сучасні тенденції змін такого роду вивчають багато дослідників, серед яких В.В. Альохін, В.В. Бурега, С.Ф. Поважний, Н.П. Іванов та ін. [123, с. 230].

Актуальною проблемою у зв'язку з цим є вивчення місця та ролі моралі як інституційного обмеження в соціальній взаємодії та управлінні людьми в колективі. Мораль, як складова частина культури управління, культури виробництва, культури підприємницької діяльності, є основою спілкування людей у соціумі, стимулом поведінки, в економічній діяльності, засобом зміцнення колективу і фактором регуляції його ефективності.

Виконуючи роль складової частини свідомості людини, мораль допомагає їй знайти баланс між суспільними і індивідуальними потребами та інтересами, принаймні в економічній діяльності. Вона містить у собі цінності і норми поведінки, а також свідчить про сформовані моделі соціального управління в суспільстві. Соціально-економічне управління у цьому аспекті можна назвати елементом людської культури, що включає в себе мораль, традиції, історію, концепції, інститути, практику, спрямовані на управління людською діяльністю. Від управління в таких умовах неминуче потрібна

особлива економічна культура соціальної взаємодії, що включала б у себе не тільки економічний, але й моральний аспект.

Серед різних проблем підприємницької діяльності найбільш гострою та цікавою з точки зору дослідників є проблема протиріччя між бізнесом та морально-етичними нормами у діловій сфері, яке проявляється як в середині організації, так і за її межами, між організацією та соціальним середовищем. Щодо сутності протиріччя між бізнесом та морально-етичними нормами, треба зазначити дві взаємовиключні позиції, що склалися історично:

У бізнесі не потрібні морально-етичні норми («діловий макківеаллізм»)

Дотримання морально-етичних норм у бізнесі є не тільки необхідним моральним імперативом поведінки, а й засобом підвищення ефективності діяльності [152, с. 153].

Щоб визначитися. Яка саме позиція є більш раціональною, звернемося до історичного аналізу ставлення до підприємницької діяльності у різних школах.

З давнини як на Сході, так і на Заході значна увага приділялася необхідності враховувати етнічні норми та цінності у діловому спілкуванні. Однак, слід зазначити, що західноєвропейську культурну традицію завжди відрізняв значний прагматизм. З розвитком капіталізму економічний інтерес, здобуття прибутку, діловий прагматизм виходять на перший план та стають остаточними критеріями справедливості, залишають загальнолюдські цінності поза розглядом. Але це непокоїть досвідчених економістів та філософів і вони намагаються знайти теоретичне підґрунтя під існуючу соціальну дійсність.

Питання особистості, що має «ринковий характер» та постійно знаходиться у стані внутрішнього конфлікту з самим собою, досліджував Еріх Фромм. Він визначав, що в умовах розвинутих ринкових відносин обов'язково виявляються протиріччя моральної свідомості людини. «Демократія здатна давати лише обіцянки. Ми намагаємось приховати від самих себе проблему нашої моралі, акцентуючи увагу на порівняльному

аналізі нашої культури з тими засобами культури, що являють повне зречення від вищих здобутків людства. Але головна проблема моралі нашого часу – байдуже ставлення людини до самої себе... Ми почали ставитися до себе, як до товару [178, с. 664]». Такими є, з точки зору Фромма наслідки підприємницької діяльності та розвитку ринкових відносин у країнах західної Європи.

Спроба подолати це протиріччя виникає, на думку деяких дослідників у протестантській релігії, яка стверджувала що людина повинна ставитися до праці з погляду тих самих морально-етичних норм, що й до Бога. Виконання службових обов'язків, отримання прибутку, накопичування капіталу є доброю, богоугодною справою, аби тільки прибуток приносив користь близьким, а ділова поведінка повинна узгоджуватися з принципами чесності, гідності, правдивості, працелюбності, здійснення обіцянок.

Такий аналіз здійснювався ще в роботах М. Вебера, де виявляється вплив протестантизму на розвиток капіталістичних відносин та підкреслюється органічне поєднання цих відносин саме з протестантською етикою [35].

Але на думку Вебера, капіталістичні відносини, що вже перемогли, не потребують протестантської етики для своєї підтримки, тому набувають вигляду прагнення до наживи без морально-етичної компоненти. Найбільш песимістичні прогнози як Вебера, так і Фромма виправдалися, бо сучасний розвинений капіталізм найчастіше породжує людину з «ринковим характером», головна мета якого за продати себе найдорожче, який забуває всі моральні цінності та норми коли мова йде про прибуток. При цьому в бізнесі втрачається не тільки мораль, а й самоідентифікація особистості.

У сучасній класичній економіці існує думка, що саме американський народ в надзвичайної мірі наділений духом підприємництва, що знаходить втілення в таких сферах діяльності, як виробництво, транспорт, торгівля. Дехто пов'язує цей дух підприємництва з релігійними коріннями. Вони вважають, наприклад, що «пуританська етика» чи «протестантська етика»

привчила багатьох американців вірити в те, що відданість обраній справі жадана Богові, а успіх ділових починань – знак божої благодаті.

Інші, навпаки, висувають протилежну думку. Їх точка зору спирається на те, що капіталістична заповзятливість найчастіше характеризується потягом до матеріального накопичення, яке здатне розвинути лише при повній відсутності глибокого релігійного почуття [98, с. 14].

3.2. Духовно-культурні чинники підприємницької діяльності

Ще один значний внесок в розгляд сутності та основ підприємницької діяльності вклав Й. Шумпетер. Розглядаючи мотиви господарської діяльності в статичному стані, він виділяє як головне мотив задоволення потреб на основі раціональної поведінки (максимізації чи корисності вигоди). Розглядаючи ж динамічну модель, Шумпетер вважає, що мотиви підприємницької діяльності ірраціональні, тому що головними мотивами стають саморозвиток особистості, успіх, радість творчості. Підприємцем рухає прага діяльності і воля до перемоги.

Цікаво також відзначити, що підприємець, на думку Шумпетера, не обтяжений надлишком інтелекту й у даному випадку це є позитивною якістю. Саме відносна обмеженість кругозору не дає йому можливості порівнювати безліч різних варіантів досягнення мети і віддаватися довгим коливанням. Виділення ірраціональних мотивів у поведінці підприємця призвело до визнання того, що теорія підприємництва саме та сфера, де економічна наука і психологія знайшли спільну мову, що сприяло появі такої науки, як «економічна психологія» [194].

Шумпетер був не тільки економістом, але і соціологом, якого цікавили перспективи розвитку капіталізму. Рушійною силою розвитку є підприємець, новатор. Саме тому основу існування капіталізму Шумпетер бачив у приватнопідприємницькій системі класичного типу, заснованій на дрібній і

середній власності. При нагромадженні ж багатства, його інституціалізації, виникненні корпорацій відбувається деперсоналізація інноваційної діяльності, змінюється культура і характер мислення. Головними фігурами в діловому світі стають менеджери, що керують великими корпораціями. Але менеджер має цілком інші риси та цілі, ніж підприємець і замість прагнення до нововведень, ризику і незалежності він показує обережність, прагнення до просування по службі і владі, до узгодженості прийняття рішень на всіх рівнях. І це не випадково, оскільки ієрархічна (бюрократична) структура великої корпорації породжує як відносно слабкі стимули діяльності, що неадекватні стимулам до ризику в підприємців, так і певну утрату відповідальності за ведення справи.

Та й сама поведінка «людини організації», що припускає вірність, слухняність, безвідмовність не має нічого спільного з поведінкою підприємця. Зникає фігура підприємця – зникає і можливість економічного розвитку. Більш того, відхід зі сцени підприємця означає і швидку загибель буржуазії, оскільки відсоток виплачується з його прибутку. Крім того, зникнення фігури підприємця приведе до руйнування соціальної бази капіталізму, основою якої є індивідуальний власник.

Але головна причина швидкої, на думку Шумпетера, загибелі капіталізму лежить не в сфері економіки, а в сфері культурної надбудови, тому що в суспільстві формується вороже відношення до підприємців з боку інших соціальних груп [195]. Провину за це Шумпетер покладає на радикальних інтелектуалів з їхньою непомірною амбіційністю. Він відзначає, що однією з характерних рис цивілізації пізнього капіталізму є зростаюча доступність освіти, у тому числі вищої. Число високоосвічених людей зростає, але адекватного росту робочих місць, що відповідають їхнім домаганням, не спостерігається. І тоді велика армія інтелектуалів починає шукати причини свого незадовільного становища в недоліках існуючого суспільного ладу, реалізуючі свої претензії в його розлюченій критиці. Таким чином, на думку Шумпетера, формується середовище, непридатне для

підприємництва і воно зникне, а разом з його зникненням припиниться соціальний і суспільний прогрес. Напрошується парадоксальний висновок, що капіталізм відіме під тягарем власних успіхів – високих темпів економічного розвитку, що приводить до панування «великого бізнесу» і доступності освіти [195].

Питання про виникнення підприємницької діяльності з точки зору соціокультурних чинників постає і зараз відкритим, а суперечки з приводу можливостей розвитку оптимальної підприємницької етики та моралі на засадах тієї чи іншої культури та релігії не дають відповіді на нагальні питання щодо функціонування підприємницької діяльності у поєднанні соціальних, організаційних та особистих складників.

Тому, повертаючись до зазначеного вище питання щодо прийняття тієї чи іншої концепції співвідношення підприємницької діяльності та морально-етичних норм, то воно може бути вирішене ні як не на користь прихильників Макіавеллі, який декларував звільнення бізнесу від політики і моралі, а на користь іншого підходу.

Сьогодні в багатьох країнах світу до переліку найактуальніших питань відносять завдання вдосконалення норм та стандартів поведінки в діловій сфері та сфері бізнесу. Існують різноманітні засоби підвищення рівня моральності: розробка етичних нормативів, створення комітетів та комісій з етики, проведення соціально-етичних ревізій, морально-етична освіта. Морально-етичні нормативи повинні затверджувати вищі стандарти поведінки, що є важливішою часткою бізнесу. Вони причетні до всіх рівнів управління, всіх сфер діяльності організацій. Мета створення етичних нормативів – встановлення сприятливого морально-етичного клімату та виділення морально-етичних рекомендацій для прийняття рішень [152, с. 153].

Важливе значення в ефективному функціонуванні підприємницької діяльності, процесах прийняття і здійснення управлінських рішень мають особистісні, професійні і соціальні якості всіх учасників цих процесів.

Скорочення управлінського персоналу, введення твердої фінансової дисципліни, що відбуваються останнім часом, потребують від кожного працівника, і особливо від керівника складу, високої компетентності, професіоналізму і творчої ініціативи у поєднанні з виконавською дисципліною та управлінською культурою [13, с. 4-7].

Враховуючи, що абсолютна більшість підприємців є водночас і керівниками, на перший план постає питання вдосконалення саме культури керівника, втілення загальнолюдських цінностей в управлінську діяльність, формування нового складу не тільки економічно досвідчених, а й соціально-відповідальних керівників-підприємців. Фахівці такого рівня повинні мати певні навички та якості, як соціальні й організаційні, так і особистісні.

У сучасній соціально-філософській літературі феномен культури розглядається в широкому діапазоні. Одним з його аспектів виступає культура підприємництва, від якої залежить не тільки рівень цивілізованості ринкових економічних відносин, але і рівень розвитку суспільства в цілому. Підприємництво є своєрідним індикатором «соціальної якості» людини і соціуму, у якому вона перебуває. Підприємництво – «явище, насамперед соціокультурне. Культура моделює людину [134, с. 122]». Це значення цілком відноситься і до корпоративної культури. Корпоративна культура – це система цінностей, переконань, вірувань, уявлень, символів, а також ділових принципів, норм поведінки, традицій, ритуалів і т.д., що склалися в організації чи в її підрозділах за час діяльності і які приймаються більшістю співробітників [89, с. 11].

Загальна культура суспільства – науково-технічна, освітня, інформаційна, політична, правова, художня і т.д. обумовлює особистісну культуру людини, культурні особливості його поведінкових вчинків у різних сферах його життєдіяльності. Моделювання особистості засобами культури – не стандартний процес, він не робить свого впливу автоматично, відбувається вибірково, у залежності від позиції суб'єкта, його особистісного бажання опанувати багатствами культури згідно своїм інтересам, потребам,

перевагам. Така вибірковість характерна і для людини «ділового обігу», бізнесмена. Проблема культури підприємництва і її діючих осіб – загальнолюдська, вона актуальна не тільки для країн, що розвиваються, але і для розвинених співтовариств. Але найбільше гостро ця проблема виявляється в перехідних суспільствах, у яких відбувається істотна перебудова системи економічних відносин, у тому числі й в Україні. Вона має, насамперед, економічне значення, тому що в зоні її притягання постійно перебувають мільйони людей, а в її носіїв вона формує соціальний характер.

Ідеологічна функція моралі в етиці бізнесу трансформується в етично усвідомлені уявлення про місце бізнесу в структурі суспільної культури, насамперед економічної, а також культури управління (менеджменту), а також про значення і місце ідей і уявлень людини в системі імперативів і ідеалів суспільної свідомості – проблема, що здобуває особливу значимість у соціумі «транзитного», що трансформується типу. Регулятивна етична функція в професійній етиці усвідомлює можливість людей бізнесу брати участь у процесі узгодження інтересів різних соціальних груп і окремих індивідів, оптимізувати їхні взаємини, забезпечуючи досягнення як особистого, так і суспільного блага.

Крім своєї участі в культурному процесі узгодження споживчих і виробничих інтересів, етика бізнесу здатна внести свій внесок у роботу суспільства по формуванню загальнолюдської культури спільного життя, що є насущною проблемою глобального масштабу. Спираючись – як на фундаментальні основи, – на загальнокультурні принципи поваги прав і воль незалежного індивіда, етика здорового підприємництва не просто орієнтована на благодіяння, культурне меценатство, спонсорство, вона формує в бізнес-середовищі потребу в подібного роду добродійності, сприяючи тим самим затвердженню в суспільному житті норм солідарності, взаємоповаги, толерантності, соціального партнерства.

Необхідною складовою успіху розвитку підприємницької діяльності є рівень розвитку ділових якостей особистості, тобто міра морально-

психологічної готовності і уміння реалізувати свою професійну підготовку на різних етапах підприємницької діяльності. Умовно ці навички можна розділити на чотири групи:

- до першої належать навички розвитку і самоосвіти, тобто навички отримання і засвоєння нових професійних, ділових соціальних знань і умінь, передачі їх іншим як частина будь якої трудової діяльності;

- до другої групи належать особистісні навички, до яких відносимо завзятість і наполегливість у досягненні мети, ініціативність, уміння контактувати з людьми, чітко формулювати, висловлювати і відстоювати свою точку зору тощо;

- до третьої групи належать навички роботи в групі, тобто комунікативні якості: уміння враховувати думки інших, знаходити компроміси, переконувати, критикувати і сприймати критику тощо;

- до четвертої групи відносимо необхідні підприємцю навички лідера, тобто уміння планувати і організовувати роботу групи, мотивувати вибір її членів, розподіляти обов'язки, контролювати, заохочувати і карати.

У вітчизняній практиці професійної підготовки та цілеспрямованому розвитку ділових якостей приділялося завжди мало уваги, процес носив стихійний характер, тому практично відсутня й наукова література з цього питання, що мала б відображати вітчизняний досвід. Частіше за все розглядаються соціально-психологічні навички та вміння, що були досліджені у західній економіці, психології та соціології, серед яких якості лідера, ділова етика менеджера та керівника тощо [139, с. 18-20]. Але і сьогодні вже з'являються вітчизняні наукові дослідження та підручники з етики і моралі підприємницької діяльності, за авторством, наприклад Л.Г. Зубенко, В.Д. Немцова, А.Г. Романовського, О. Дмитревої, Т.К. Чмут, М.П. Лукашевича тощо [64; 75; 137; 142; 185].

Розвиток партнерських відносин між фірмами і зростаюча залежність успіху компаній від їхньої репутації стимулюють розвиток етики бізнесу, закріпленої в міжнародних, національних і корпоративних кодексах і нормах

ділової поведінки і ділової моралі. У Росії й інших країнах колишнього СРСР за роки реформ необхідні технічні прийоми підприємництва впровадилися досить швидко, у той час як ті, що одержали світове визнання норми цивілізованого бізнесу прищеплюються погано, більш того, вони повсюдно зневажаються. Однією з причин цього є тотальна криза довіри як морально-психологічної основи ділових відносин [94, с. 38].

Отже, спрямовуючи в ХХІ ст., управління стає усе більш динамічним і гнучким. Деякі авторитети бізнесу 80-х років уже втратили свій вплив, а фактори успіху втратили силу. Непорушними лишаються інформованість, заповзятливість, здатність до змін, тісний зв'язок цілей компаній з життєвими інтересами їхніх співробітників, клієнтів і суспільства в цілому. Багато чого буде залежати від розвитку бізнес-освіти, у якої поряд з функціональними знаннями упор повинний бути зроблений, на навчання методам роботи з людьми й умінню керувати.

Темпи та характер соціальних та культурних перетворень в Україні переважають темпи у перетворенні відповідних складників поведінки, у тому числі економічної. Вказані вище обставини примушують підприємців набувати певні практичні навички, що дозволяють у всіх галузях професійної діяльності формувати відповідний рівень культури. Це такі складники, як: культура ділової документації, етика особистого спілкування, захист ділової інформації тощо [15; 16].

Невід'ємною та важливішою частиною є також мовленнєва культура особистості, що прагне стати досвідченим підприємцем чи керівником. Під мовленнєвою культурою будь-якої пересіченої людини розуміють складну систему мовних знаків, що ґрунтується на мовних і моральних правилах та нормах поведінки, які вказують як на ставлення як до інших людей, так і до самого себе.

Таким чином, культура спілкування – це не просто культура вибору ефективних стратегій і тактик, в основі яких лежать комунікативні установки, знання, уміння та навички. Це ще й результат правильного

використання законів мовленнєвого спілкування та дотримання вимог норм і правил службового етикету. Нажаль сучасні підприємці та керівники не дотримуються ніяких норм та правил спілкування, особливо якщо це крупні підприємці та керівники високого рангу. Вимагаючи від підлеглих спілкування за західними нормами (тобто з обов'язковою посмішкою, ввічливістю і таке інше), сучасні підприємці та бізнесмени копіюють модель поведінки керівників вітчизняної старої адміністративно-командної системи, та ще й переважна більшість з них не володіє своєю мовою (ані російською, ані українською). І це не їх вина, а їх біда бо жоден вищій навчальний заклад до недавнього часу не мав у своїх навчальних програмах дисциплін, які б знайомили майбутніх керівників та підприємців з культурою управлінської діяльності взагалі і мовленнєвою культурою зокрема [29, с. 42]. Не кажучи вже про великий відсоток підприємців та керівників, які не мають ніякої вищої та спеціальної освіти взагалі.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що дотримання мовних норм – це один з основних критеріїв професійної придатності того, хто бажає бути підприємцем, і це включає в себе такі якості, як-от: багатство словника, вміння говорити точно, вживати слова у властивому їм значенні, здатність говорити просто, доступно, логічно, не порушуючи смислових зв'язків між частинами висловлювання, уміле використання виражальних і зображувальних засобів, вміння впливати на почуття, доречність, добирання засобів залежно від мети і сфери спілкування.

Досягнення єдності особистих і колективних інтересів може бути здійснено й завдяки уведенню такого чинника як організаційна культура, яку можна визначити як множину допущень, впевнень, цінностей та норм, які розділяються та підтримуються всіма членами організації [13, с. 17]. Організаційна культура може бути розглянута і як спільні цінності та впевнення, допущення, сприйняття, норми, артефакти і манера поведінки. Культура організації може усвідомлено створюватися її провідними особистостями, або вони несвідомо формують її з часом [157, с. 161].

Культура – один із найважливіших елементів умов праці. Ідея організаційної культури має досить абстрактний характер, оскільки ми не можемо безпосередньо бачити її або відчутти її за допомогою органів відчуттів, але вона присутня і розповсюджується, її прояви завжди можна помітити. Вона оточує все та впливає на всі процеси, що пов'язують особистість і колектив у підприємницької діяльності. Як динамічне системне поняття, культура впливає практично на всі події, які відбуваються в організації.

Основною складовою ринку є людина, особистість в усьому багатстві ролей, які вона виконує в ринковій економіці. Тому питання про моральні складники підприємницької діяльності треба розглядати перш за все з позиції проблеми розвитку людей – носіїв економічних відносин, формування їх досконалої трудової мотивації і економічної поведінки.

На жаль, моральні чинники економічної діяльності особистості з точки зору економістів досліджуються досить рідко, ще менш уваги приділяється питанням співвідношення моральності й економічної діяльності держави та суспільства. Але, як не дивно, першим на ці питання звернув увагу найвідоміший економіст Адам Сміт у своїй праці «Теорія моральних почуттів», у якій він намагався знайти відповідь на питання про те, яким повинно бути суспільство і люди, які його складають, і які повинні в цьому суспільстві діяти механізми, щоб воно було багатим, міцним і незалежним.

На добробут або на нещастя суспільства, підкреслює А. Сміт, здійснює вплив наша добра чи зла поведінка. І не може вважатися добрим громадянином людина, яка не намагається всіма залежними від неї засобами сприяти щастю і добробуту всього суспільства [157, с. 228]. Таким чином, він намагається поєднати моральність з економічною поведінкою тих, хто забезпечує власний і державний добробут. Він зумів уникнути спрощеного розуміння економічних відносин, коли поведінка людей, мотиви їх діяльності, моральні цінності відокремлюються від економічного життя та

виробництва благ та послуг, від підприємницької діяльності у ринкових умовах і починають вивчатися окремо [12, с. 23].

А. Сміт визначав і признавав пріоритет моральних цінностей перед суто економічними, підкреслював і відстоював провідну роль моралі в системі суспільних відносин. Отже, засновник теорії ринку вбачав, в ринковій економіці такий механізм збагачення народів, який забезпечує досягнення цієї мети лише за умови досконалості самого народу, людей які його складають, розвиненості їх моральних, психологічних, професійних та інших якостей. Інакше кажучи, розбудова ринку, як окреме завдання конкретної державної політики, має перспективу бути реалізованою лише за умови, що самі учасники такої розбудови досягли певних висот у своєму розвитку.

Поведінка людей суспільства, спрямованого на створення ринкової економіки, має бути відповідно досконалою, відповідати загальнолюдським цінностям і нормам, коли кожен вболіває не лише за покращення свого власного стану, але й про підвищення добробуту інших громадян і всього суспільства. Таким чином можливо поєднати суспільні та особисті інтереси у ринкових взаєминах підприємницької діяльності не тільки з економічного боку, а і з соціально-культурного та морального.

Теорія «невидимої руки» А. Сміта, відповідно до якої ринок направляє економіку до ефективності, не спрацювала, і це цілком зрозуміло, тому що ідеального ринку в природі не існує. Навіть у країнах зі стабільними ринковими відносинами ринок неодноразово демонстрував, що він не є ідеальним механізмом регулювання економічної діяльності, – він не здатен протистояти монополістичним тенденціям, що ущемляють вільну конкуренцію. Ринок не зацікавлений у виробництві суспільних благ, непривабливих для приватного виробника товарів і послуг.

Ринковий механізм не в змозі запобігти забруднення навколишнього середовища, він не здатний забезпечувати контроль за виробництвом екологічно чистих товарів. Ринок не забезпечує соціальні гарантії, не в силах

нейтралізувати надмірну диференціацію в розподілі ресурсів і доходів. Найчастіше він породжує неповну і недосконалу інформацію, що підриває здатність до прийняття оптимальних рішень суб'єктами ринкових відносин.

Таким чином, є цілий комплекс питань, що не можуть бути вирішені винятково ринковими інструментами. І тут необхідне втручання держави, що повинне:

- створювати правове поле для вільного розвитку суб'єктів господарювання і контролювати дотримання ними норм законів;
- забезпечувати умови для здорової конкуренції і регулювати ціни на визначені види товарів і послуг;
- забезпечувати надходження на ринок необхідного набору товарів і послуг шляхом заповнення економічних ніш у виробництвах, що у силу своєї неприбутковості непривабливі для приватного сектора;
- вводити нормативи й обмеження для суб'єктів підприємницької діяльності з метою охорони навколишнього середовища;
- забезпечувати зайнятість населення, більш справедливий розподіл ресурсів і доходів, а також інші соціальні гарантії;
- допомагати суб'єктам, що хазяюють, адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури, створювати сприятливі умови для активізації їхньої виробничої діяльності.

Державні інститути покликані бути постачальниками повної і надійної інформації як суспільного товару [187].

Таким чином, за умови регулюючого впливу держави на ринок, позитивні функції останнього роблять його ефективною системою, а чітко виражена державна політика, спрямована на створення самодостатньої макросистеми, забезпечує якість перетворень. І всупереч радикальній неоліберальній доктрині з її принципом «чим менше держави, тим краще», організація системи державного регулювання і державного підприємництва в країнах світу спростовує догму про споконвічну неефективність держави,

демонструючи необхідність посилення його ролі й ефективність присутності в економіці сучасного суспільства.

3.3. Співвіднесення особистих і суспільних інтересів підприємницької діяльності

Неможливо розглядати підприємця лише як ізольовану особистість, який повинні бути притаманні певні якості, узгоджуючи особисту потребу і суспільний розвиток. Підприємницька діяльність, незалежно від розміру та сфери бізнесу, це перш за все керівництво великою чи малою організацією, це взаємодія керівника з підлеглими. А це в свою чергу означає певний вплив керівника на інших суб'єктів економічної діяльності, який здійснюється не тільки в економічній площині, а і в соціокультурному змісті. Формування цілей та стратегії діяльності організації торкається не тільки економічних, а й моральних чинників, які впливають на особистісне сприйняття всіх учасників підприємницької діяльності.

Співвіднесення особистих і суспільних інтересів підприємницької діяльності потрібно починати з регламентації тих дій, що підлегли державному регулюванню. Якщо держава не впроваджує моральні чинники у внутрішню та зовнішню економічну діяльність, то зайве вимагати їх дотримання від інших суб'єктів економічної діяльності. Найчастіше, зростання деяких показників означає, нажаль не динаміку розвитку, а занепад у інших сферах, оскільки позитивній динаміці макроекономічних показників далеко не адекватні основні соціально-економічні параметри, зміна яких могла б реально відчувати основна маса населення країни (реальний, а не номінальний зріст заробітної плати, пенсій, усіляких соціальних виплат та інше), та що позначало б зростання морального рівню української економіки.

Дуже багато у вирішенні цього питання буде залежати і від розвитку свого внутрішнього ринку, і від максимальної мобілізації глибинних

внутрішніх резервів, і від ефективності використання зовнішніх позик і грошей, отриманих від приватизації державної власності, і від інвестиційного іміджу країни, а отже, – і обсягів інвестицій, що надходять, і від податкової політики. Цілком закономірне питання: наскільки активної чи пасивною повинна бути при цьому роль держави, та як бачиться її участь у цих процесах [187]. Тобто сьогодні існує необхідність визначитися не тільки з взаємодією особистості підприємця та керівника з організацією чи компанією, а перш за все з державою, як найголовнішим суб'єктом підприємницької та управлінської діяльності.

Здається, що епоха ринкового романтизму, що панував на початку 90-х років минулого сторіччя, пройшла. Теза про те, що чим менше держави буде в економіці, тим краще – не є вже привабливою ні для кого. Спроба держави самоусунутися від цих процесів не буде відповідати стратегічним цілям – побудови незалежної Української держави європейського типу із соціально орієнтованою ринковою економікою, що передбачає повагу до будь-яких суб'єктів економічної діяльності.

Тому повинна бути знайдена формула оптимальної участі держави у всіх процесах ринкової трансформації у тому числі і в формуванні морального обличчя підприємця, починаючи перш за все з себе. Причому участь держави повинна бути не заради участі, а з метою регулювання з позицій довгострокової економічної перспективи.

Якщо звернутися до ситуації в Україні, що склалася останнім часом, то держава (або ти хто виступає від імені державного суб'єкта підприємницької діяльності) не тільки не формують моральні норми та принципи, але й самі найактивніше їх порушують. Приміром може служити парадоксальна ситуація склалася у сільськогосподарському підприємстві, а саме на ринку зерна. У 2001 році валовий врожай зернових досяг практично 38 млн. тонн, що більш ніж на 50% перевищував торішній. Здавалося, цілком природним наслідком цього повинне бути різке зниження цін на хлібобулочні вироби, чи істотне збільшення цілком заслужених і, головне, чесно зароблених доходів

працівників сільськогосподарської ниви. Але ні того, ні іншого не відбулося, що змусило Президента країни прийняти вольове рішення і дати доручення уряду вжити заходів, спрямовані на зниження роздрібних цін на хліб. А хлібороби опинилися перед фактом одержання за свій гігантський врожай таких же грошей, як і за мізерний торішній. І така ситуація повторюється майже щороку.

У природі, як і в економіці, з нічого ніщо просто так не виникає і нічого просто так не зникає. Відбувається перехід з однієї якості в інше. Так і в цьому випадку – багатомільярдні суми, що недоодержали трудівники полів, осідають в кишенях посередницьких комерційних структур. У випадку якщо це відбуватиметься постійно, ніяка мотивація не змусить працівників села бороти за високий врожай у наступному році. Буде підірвана саме головне – віра людей у можливість гідної винагороди за свою працю. Але ж перший принцип, що повинна втілювати будь-яка підприємницька діяльність – це довгостроковість проектів, та можливість підприємницької діяльності та гідного життя для наступних поколінь.

Таким чином, держава не повинна бути стороннім спостерігачем та її регулятори зобов'язані працювати для того, щоб уникнути перекосів на ринку, що формуються винятково ринковою стихією.

Сьогодні Україна вже майже пройшла етап певного стихійного ринку, коли шляхом спроб та помилок кожен підприємець обирає собі стратегію діяльності, керуючись не знаннями економічних законів, а життєвим досвідом, на власний розсуд. Зараз вже ні в кого не викликає сумніву у необхідності професійної підготовки підприємця, перш за все економічної та юридичної. Таку підготовку здійснюють багато вищих навчальних закладів, але у структурі підприємницької діяльності є ще моральна компонента, про яку взагалі згадують дуже рідко. Формування моральних якостей (моральне виховання) майбутнього підприємця повинно починатися ще в школі і вищому навчальному закладі.

Це може здійснюватися двома шляхами, що повинні йти поряд. По-перше, через основні фахові дисципліни. Підготовка майбутніх фахівців передбачає не тільки знання загальноекономічних питань, а й економічної історії, історії світового господарства. Це важливо тому що сучасний період економічного розвитку України характеризується переходом народного господарства до ринкових відносин властивих усьому світовому господарству, і тільки всебічні знання економічної історії дозволять використати цей досвід, уникнути помилок, що були притаманні іншим державам, у тому числі і у моральних відносинах підприємницької діяльності [106, с. 139].

Взагалі існує потреба створення сьогодні в Україні нової, більш досконалої і наближеної до потреб суспільства системи економічної освіти, яка стала нагальною потребою сьогодення та покликана сформувати у громадянина України економічні знання, економічну культуру, навчити підприємництву. Також повинна здійснюватися неперервність економічної освіти. Повинен бути обґрунтований новий аспект виховного значення економічної освіти [28, с. 437]. Він повинен полягати не тільки у формуванні нового економічного мислення, яке заперечує негативні риси адміністративно-командних методів управління та визначає головні напрямки економічного розвитку. Це в першу чергу формування економічної культури, визначення моральних цінностей, що не заперечують загальнолюдським цінностям та нормам.

Другий шлях лежить у площині формування особистості взагалі, щеплення моральних норм та навичок незалежно від майбутньої сфери діяльності. Практика ринкової економіки висуває потреби нестандартної підготовки нової генерації економістів та підприємців – майбутньої еліти держави, що будуть не тільки професіоналами високого рівня, а й моральними, порядними висококультурними членами суспільства. В Національній доктрині розвитку освіти в Україні підкреслено, що головною метою сучасної системи освіти є виховання творчої, соціально активної

особистості, що дотримується етичних норм ділових взаємовідносин [99, с. 34].

За своєю суттю виховання є засобом відтворення культури суспільства, а, отже, повинне розглядатися в комплексі з поняттям культури і містити в собі складники частини культури. Таким чином, ми розглядаємо не просто виховання як таке, а єдність виховання екологічного, естетичного, фізичного, духовного, громадського та інших, у комплексі. Це означає побудову навчально-виховної системи, що забезпечила б формування вільної, гуманістичне і демократичне орієнтованої особистості, становлення духовної, громадської, професійної зрілості людини.

Радикальні зміни, які відбуваються у суспільстві, вимагають формування і впровадження нової концепції виховної роботи, основною особливістю якої є розгляд особистості не тільки як об'єкта відповідного виховного формуючого впливу, а насамперед як творчого суб'єкта, здатного вибирати і нести відповідальність за свій вибір. Основними принципами виховної діяльності повинні бути фундаментальність, системність та неперервність.

Виховання в рамках принципів неперервної освіти на практиці реалізується в навчальних закладах, що здійснюють принципи неперервності. Основні принципи виховної діяльності [21, с. 502]:

1. Системність;
2. Неперервність і наступність у вихованні, починаючи з дитячого віку (первинної соціалізації) у родині, у середній школі, у вищих навчальних закладах;
3. Єдність логічного, історичного, національного і загальнолюдського у вихованні, спрямованість на розвиток самосвідомості, насамперед національної;
4. Гуманізація і гуманітаризація виховання;

5. Єдність навчання і виховання, націлена на навчання, що виховує, що дозволяє не тільки набути знання, але і сприяє виробленню позитивного емоційного відношення до знань, як до загальнолюдських цінностей;

6. Співробітництво, партнерство між викладачами і студентами, перетворення студента в активного суб'єкта. На основі такої взаємодії складається навчання без примусу, навчання як реалізація власного бажання, навчання як задоволення, що сприяє самоосвіті і саморозвиткові;

7. Індивідуалізація виховного процесу – динамічне сполучення індивідуальних і колективних форм, переорієнтація з безпосередньо колективного впливу на взаємодію індивідуальних і колективних форм роботи;

8. Інтеграція традиційних і інноваційних форм виховної роботи, гармонічне їх поєднання;

9. Гармонізація сімейного і суспільного виховання, об'єднання і координація виховних зусиль родини і навчальних закладів;

10. Формування творчої активності, самодіяльності, потенціалу для самовиховання.

Ще однією важливою рисою є формування позитивної громадської думки щодо підприємницької діяльності. Це може бути здійснено за рахунок впровадження деяких елементів етики ділового спілкування у навчальні курси, формування позитивного національного портрету підприємця, який втілював би особисті риси, притаманні нашому менталітету, а не був би невдалим копіюванням західних взірців.

Громадська оцінка підприємницької діяльності може бути сформована через студентську молодь. Як приклад цього можна навести соціолого-педагогічне дослідження, що було проведено у 2004 році в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут». Це дослідження охоплювало студентів економічних спеціальностей і ставило за мету виявлення думки студентів щодо доцільності складання морально-етичних кодексів майбутніх фахівців та включення їх у програму підготовки.

Як відомо, в багатьох розвинених країнах студенти вищих навчальних закладів розробляють власні кодекси етики, за виконанням яких наглядають студентські суди. Студенти, без нагляду викладачів та без примусу демонструють розуміння в необхідності дотримання етичного кодексу, що виказує їх високу соціальну відповідальність [173, с. 80]

За аналогією наведених закордонних тенденцій студентам було запропоновано розробити свій морально-етичний кодекс ділової людини на основі девізу: «Оцінюючи методи та політику у сфері ринкової економіки, згадай відому мудрість: чи узгоджується це все з поняттям правди та справедливості?». Майбутні представники гуманітарно-технічної еліти України побудували морально-етичний кодекс ділової людини таким чином:

Одним із важливіших елементів структури успішного ведення справ у ринковій економіці є повага та дотримання законів держави, де Ви маєте ділові стосунки, повага до своїх колег, партнерів на всіх рівнях комунікації. Недостатньо виказувати повагу начальнику та рівним за статусом, треба бути уважним й до підлеглих.

Щоб бути цілеспрямованим, ділова людина повинна вміти раціонально використовувати час, талант та кошти.

Чесність – це цілісність характеру та чистота поставленої мети. Моральні цінності керівника, спеціаліста, його особисті справи не повинні йти врозріз з цілями та цінностями підприємства, і навпаки, цілі та цінності підприємства не повинні йти протиріч цінностей всіх робітників.

Успіх у справах в першу чергу залежить від довіри оточуючих. Ділова людина повинна дотриматися даного слова, виконувати свої обіцянки. Вірність слову торкається й виконання найпростіших дій: прийти вчасно, виконати обіцянку, незважаючи на деякі незручності і т. ін. Бізнес не терпить дрібниць.

Ефективність ділового спілкування визначається вірним розумінням ваших слів, тому річ повинна бути чіткою, правильною, не грубою та не вульгарною. І зовсім не пов'язується з обліком успішного підприємця

ненормативна лексика чи нарочито груба поведінка. Це завжди викликає негативну реакцію та підриває довіру не тільки до самої особистості, а й до всього що вона представляє.

Відпочинок – необхідна умова для ефективної роботи. Тобто ефективність роботи організації залежить від стану здоров'я та самопочуття службовців.

Майбутнє та сьогодення базуються на минулому. Досвід та мудрість батьків, вчителів, наставників допомагають уникнути багатьох помилок та краще орієнтуватися в житті. Прислухатися до порад досвідчених людей, поважати культуру та традиції народу, серед якого живеш – це необхідно для встановлення наслідування у всіх сферах людської життєдіяльності, зокрема у той сфері, що стосується ринкових відносин.

Виключну роль у всіх сферах людських стосунків відіграє усвідомлення цінності людського життя, людської особистості. Тому золоте правило етики: поведься з іншими так, як бажаєш щоб поводитись до тебе – відповідно до сучасної економіки звучить – ніколи не підвищуй своє багатство за рахунок зменшення багатства іншого.

Родина є фундаментом будь-якого суспільства та культури. Добра та міцна сім'я – це запорука розквіту ділової людини, його організації, підприємства. Історія свідчить, що кращі часи розвитку суспільства пов'язані з міцною родиною.

Двома рисами, що відрізняють успішну ділову людину є:

- оптимальне використання ресурсів та коштів;
- мудре керівництво [99, с. 40].

3.4. Співвіднесення суспільних цінностей та цінностей ділової моралі

Теоретично, портрет майбутнього підприємця описано переважно у позитивних, оптимістичних рисах. Але пересічені громадяни мають неоднозначне ставлення до цього питання. І таке відбувається не тільки завдяки відносній новизні такого виду діяльності як бізнес для українського народу. Досвідчені в цьому виду економічної діяльності американці стосовно бізнесу теж висловлюють змішані почуття. Вони схильні захоплюватися енергією і заповзятливістю бізнесменів і тими матеріальними благами, що є результатом їхніх зусиль. Однак у багатьох склався образ бізнесмена як корисливого пройдисвіта, що ні перед чим не спиниться в нескінченній погоні за прибутком. Як свідчать американські фахівці, кожному, хто бачив хоч одну серію найвідоміших американських телевізійних фільмів, впадає в око відображення перш за все непривабливого боку бізнесу. Як правило, в деталях намальовані діляцтво і махінації в важливіших стратегічних галузях промисловості, показується багата родина, члени якої постійно інтригують друг проти друга і проти конкурентів, не виконуючи ніяких соціальних та морально-етичних норм [98, с. 34].

З іншого боку, широким успіхом завжди користаються й твори, що створюють героїчні образи бізнесменів та благородні сторони вигляду підприємців. Письменник 19 століття Горашіо Елджер створив цілу серію книг для юнацтва, що нескінченно варіюють тему швидкого збагачення. Молоді герої його книг процвітали в ділових починаннях за допомогою завзятої роботи і скромного способу життя. Ті ж якості широко рекламуються як ключ до успіху і сьогодні. У списках бестселерів найчастіше фігурують книги процвітаючих бізнесменів, що пропонують свою особисту формулу успіху.

Організації бізнесу в Сполучених Штатах прагнуть прищепити ідеї вільного підприємництва новим поколінням американців. Ці ідеї

найрізноманітнішими засобами підносяться в школі і з телеекранів. Однієї з багатьох програм, здійснюваних бізнесменами, є загальнонаціональна програма «Успіх молодих». Представники місцевого ділового світу допомагають підліткам організувати невеликі підприємства, продавати акції друзям і знайомим, робити і продавати товар (брелоки для ключів, наприклад, чи настінні прикраси) і сплачувати дивіденди власникам акцій. Підлітки виступають і в ролі керівників компанії, і в ролі продавців, і в ролі робітників. Ціль – допомогти молоді глибше зрозуміти роль підприємництва в капіталістичному суспільстві і познайомити їх із практикою бізнесу.

Цінності, що виховуються рухом «Успіх молоді», користаються широкою повагою в Америці [98, с. 48]. Такі заходи треба залучити й українським засобам масової інформації для формування позитивного обличчя підприємця та пропаганди чесної та гідної підприємницької діяльності.

У 2000 році, наприклад, в республіці Білорусь в рамках реалізації Міжнародною фінансовою корпорацією проекту «Розвиток малого і середнього бізнесу в Беларусі» проведене опитування з метою визначити ставлення населення до економічної ситуації в країні, проведеним економічним реформам і формуючому приватному сектору економіки. Підсумки опитування свідчать, що більш 66% опитаних позитивно ставляться до існування приватного сектора білоруської економіки. Однак, вони підтверджують і низьку втіленість білоруського населення в сферу приватного підприємництва. Лише 11% респондентів мають досвід підприємницької діяльності, і майже для половини з них він негативний. Отримані результати свідчать про формування позитивного сприйняття підприємців суспільством. Мотиви, що приваблюють населення до заняття підприємництвом, – прагнення знайти матеріальне благополуччя для себе і своєї сім'ї, можливість реалізувати свої здібності. Більшість опитаних вважає, що для успішного розвитку бізнесу необхідне удосконалення законодавства, зміна в кращий бік державної політики стосовно

підприємництва. Однак, підприємництво в Беларусі має досить великий потенціал, тому що серед тих, хто не пробував себе в цій сфері, хотіли б займатися бізнесом більш 30 % населення республіки. Стійкий розвиток підприємництва є необхідною умовою ефективного функціонування економіки країни, багато в чому визначальне темпи економічного росту, стан зайнятості населення. У Республіці Білорусь малий бізнес вносить свій внесок у розвиток економіки республіки. І щорічно його роль і значення зростають. Розвиток підприємництва, у тому числі малого бізнесу, є однієї з найважливіших передумов формування конкурентного середовища, розвитку ініціативи населення, соціальної стабілізації суспільства [141].

Не є прихованим те, що часом цінності ділової моралі вступають у протиріччя з цінностями моралі громадськості, і бізнесмени відчують потребу в самовиправданні. Узяти хоча б роль реклами. З погляду ділового світу і багатьох економістів, реклама виконує незмінну функцію, допомагаючи споживачу вибрати між конкуруючими товарами. Також, стимулюючи попит на товари, реклама поширює можливості масового виробництва, тим самим, сприяючи розвитку економіки і зниженню споживчих цін. Деколи рекламу іменують «двигуном процвітання».

З іншого погляду, однак, реклама йде врозріз з істотними моральними цінностями суспільства. Реклама потурає бажанням, що суперечить моральному і релігійному навчанню, що проповідує помірність. Реклама створює хибні потреби і потурає марнотратності. Список подібних обвинувачень можна продовжувати нескінченно, а прихильники та супротивники реклами ніколи не дійдуть злагоди. Роль засобів масової інформації у вирішенні цього питання повинна бути більш принциповою. Всім зрозуміло, що реклама – це гроші, але ж неякісна або нещира реклама це ще й тінь на усю підприємницьку діяльність.

Неминуче протиріччя між цінностями ділового світу й інших суспільних цінностей нерідко відбивається в політичному житті, коли державні інститути шукають рішення практичних питань. Питання, чи варто

лімітувати види продукції, що дозволено рекламувати, або чи варто жадати від реклами, щоб вона інформувала про небезпеки, а не тільки про достоїнства товарів, що представляються, наприклад, сигарет, або чи варто жадати від реклами обґрунтування її райдужних обіцянок вирішуються не як не на користь споживачів. А це теж формує негативне ставлення до підприємця. Компромісний характер демократичного політичного процесу дозволяє знаходити відповіді на ці питання в умовах постійних змін і мінливих орієнтирів.

У перехідній економіці України на сприйняття підприємницької діяльності громадянами впливають також відносини до власності як феномену ринкових відносин і як фактору, що не був випереджальним раніше. Довіра та позитивне ставлення до підприємницької діяльності було підірвано коли майже всієї громадськості стало зрозумілим, що процеси розмивання прав власності протікають в Україні дуже активно.

Підставу цим процесам було закладено характером і механізмом роздержавлення і приватизації об'єктів державної власності. Практично повна непрозорість приватизаційних процесів пояснювалася, мабуть, прагненням державного апарату провести цільову передачу об'єктів власності особам і структурам, наближеним до вищих державних чиновників. Приватизація ключових об'єктів супроводжувалася, як відомо, суперництвом фінансово-політичних угруповань, у процесі якого питання ефективної аллокації економічних ресурсів узагалі не піднімалося. У результаті в Україні дотепер не зроблена структурна перебудова економіки, практично відсутні стимули до інвестування коштів іноземними суб'єктами господарювання, великі інвестиційні ризики.

Крім того, розмиванню прав власності в сучасних умовах сприяє дія такого фактора, як непосильне податкове навантаження, покладене на підприємців, структура податків, не орієнтована на стимулювання підприємництва. По оцінках експертів, 55% підприємств цілком чи частково ідуть у тінь через непосильне податкове навантаження, і, насамперед, через

високий рівень відрахувань у фонди соціального страхування, високого рівня ПДВ, вибірнього характеру відшкодування цього податку і величезної заборгованості держави по виплатах відшкодування. Крім того, величезний обсяг «неофіційних» податків, у порівнянні з обсягом податків, законодавчо оформлених.

Між сукупним рівнем оподаткування доходів і масштабами розвитку тіньової економіки існує пряма залежність. В Україні у вигляді офіційних податків вилучається від 76 до 98 і більш відсотків прибутку. Ці дані дають можливість оцінити масштаби тіньової економіки.

Прояв процесу розмивання прав власності є і відсутність єдиних для всіх суб'єктів господарювання правил сплати податків. Так, по випадковому збігу обставин через три тижні після призначення нового прем'єр-міністра був списаний податковий борг корпорації ЕЗСУ в розмірі 7,4 млрд. грн. [87, с. 143]

На оцінці підприємницької діяльності відбивається кількість нормативних актів, що збільшується щорічно, а також величезну кількість перевірок. Більшість підприємців вважають, що вимоги контролюючих органів виконати набагато складніше, ніж дати хабар [107]. Такий підхід стимулює утворення і зріст нелегальних ринків праці, товарів, фінансових і інших ресурсів, зниження підприємницької активності в державному секторі економіки. Наявність тіньового сектору притаманний будь який ринковій економіці сучасності. Але коли тіньовий сектор перебільшує легальний, це ставить під сумнів не тільки моральність підприємницької діяльності взагалі, а й формує відповідну частку думок, що це єдиний можливий спосіб займатися такою діяльністю.

Особливо це стосується молодого покоління майбутніх бізнесменів, що романтизують, не без активної допомоги засобів масової інформації образ багатого тіньового дільця, що не звертає уваги ні на які моральні чи етичні норми, такого собі «пірата» на економічному просторі держави.

Наступний чинник, що впливає на формування морального обліку підприємницької діяльності оцінюється сьогодні досить неоднозначно. Треба зазначити, що аналіз суспільної думки стосовно підприємницької діяльності неможливо розглядати без обліку екологічного фактору.

Довгий час економісти неокласичної школи стверджували, що ринковий механізм при правильному використанні може виробляти рішення, що забезпечують захист навколишнього середовища. Однак і дотепер ринкова економіка не здатна забезпечити справедливий розподіл доходів, захист бідних і мало що зробила для захисту планети. Ринкові відносини залежать від співробітництва держави, підприємництва і споживачів, але кожний з них має конкуруючі цілі. Зокрема, бізнес керується рентабельністю, і досі вона бачиться як життєва необхідність для економічного росту. У цих умовах бізнес повинен включати у свої стратегічні плани етичні цілі, такі як поліпшення навколишнього середовища і стійкий розвиток [149, с. 32-38].

До сьогоднішнього часу наукою розроблено багато правил і рекомендацій підприємцям, як поліпшити керування охороною навколишнього середовища в рамках сформованого еколого-економічного механізму. Однак у суспільній свідомості ця проблема не знаходить належного відбиття і розуміння. Негативні боки підприємницької діяльності найчастіше зв'язують з тіньовою економікою, неякісними товарами і послугами, податковими махінаціями, що дістає осуд суспільства і формує негативний образ підприємця-шахрая. Проблема навколишнього середовища виноситься на другий план у суспільній свідомості хоча б тому, що це стосується обох сторін економічного процесу – і підприємців, і споживачів, якими є усі. Таким чином, дану проблему необхідно вирішувати глибше, з урахуванням зміни не тільки моралі підприємництва, але і культури і моралі споживання.

Необхідно дати рекомендації підприємцям, як змінити способи ведення бізнесу, щоб звернути тенденції руйнування навколишнього середовища. Ці рішення повинні базуватися на зміні основ ведення бізнесу. Традиційно

пануючою була думка, що інвестиції й інновації в економіку керували економічним ростом, і отже задовольняли попит споживачів. У силу того, що при цьому споживалися ресурси, застосовувалися технології і вироблялися продукти, підприємницька діяльність стала головним руйнівником навколишнього середовища і фактично й в очах суспільної думки.

Але пошук нових технологій і нових методів не вирішує проблему, тому що ці нові підходи створюють по більшій частині нові погрози для навколишнього середовища. Вихід бачиться в переосмисленні цілей підприємницької діяльності, і переосмисленні в першу чергу в суспільній свідомості. Економічний зріст і збільшення (поліпшення) споживання не може бути єдиною метою, заради якої варто сплачувати руйнуванням навколишнього середовища і зараз і у майбутньому. Тому існує необхідність змін не тільки в підприємстві, але й у споживанні. Необхідно ретельно переглянути етику підприємництва і морально-етичні основи споживання.

На жаль, покоління живучих сьогодні людей не готові хоч у чому-небудь обмежити свої споживчі можливості, і при всім усвідомленні екологічних проблем за даними дослідження, проведеного соціологічною лабораторією Харківського національного університету радіоелектроніки по зміні ціннісних орієнтацій молоді в умовах інформатизації і глобалізації суспільства, близько половини опитаних студентів технічних вузів на питання «Чи варто віддати перевагу захисту екології, навіть якщо це буде зв'язано зі зменшенням економічних показників, або варто добиватися зростання економічних показників, навіть якщо це буде зв'язано з екологічними витратами?» обрали другий варіант [128, с. 5]. Тобто майбутні підприємці, споживачі і вчені не згодні жертвувати економічним рівнем життя і цивілізації для збереження екологічної рівноваги і навколишнього середовища.

В ідеальному стані, зі зростанням рівня екологічної обізнаності споживачів, вони будуть проявляти бажання обирати товари, що мають щонайменший вплив на середовище. Це потребує прийняття підприємцями

на себе відповідальності за екологічну безпеку матеріалів та процесів, кінцевих продуктів та охорону навколишнього середовища.

Висновки до третього розділу

Підводячи підсумок, треба зазначити, що роль засобів масової інформації в посиленні регулятивних можливостей моральності підприємницької діяльності важко переоцінити. Формування образу підприємця, що відповідає національним та державним потребам, обачне поводження з рекламою та пропагандою позазаконного способу життя та ведення бізнесу, відповідальність за власні дії – це далеко не всі вимоги до засобів масової інформації щодо формування моральних чинників підприємницької діяльності.

Узагальнюючи можна підкреслити, що підприємницька діяльність, яка виходить з врахування моральних критеріїв, слугує прогресивному розвитку держави в цілому. Такі ознаки, як повага інтересів інших суб'єктів економічної діяльності, наявність моральної свободи вибору, здатність інтегрувати моральні мотиви своєї діяльності у певну систему та наявність несуперечливої внутрішньої мотиваційної системи особистості закладають етичне підґрунтя людиноорієнтованої філософії сучасного соціально-економічного управління.

Глибокі трансформаційні процеси, що пронизують усі сфери життєдіяльності людей, незаперечно показують, що головним фактором суспільного поступу сьогодні стає не науково-технічний прогрес, а якісні параметри людини, що створює соціально-економічний та культурний простір.

Як свідчать фахівці, якщо проранжувати країни світу за рівнем економічного розвитку, досягнутими результатами, за рівнем життя населення, то вони перебуватимуть у стовідсотковій кореляції з якістю

людського капіталу. Із цього стає очевидним, що поступ України до ринку, її реальна незалежність пов'язуються з формуванням висококваліфікованих спеціалістів, бо саме вони є основними суб'єктами суспільних відносин. Соціально-економічні зміни у суспільстві особливо актуалізують роль моралі як невід'ємного фактора соціально-економічного управління у системі економічної життєдіяльності соціуму. Вони також вимагають адекватних дій в управлінській стратегії сучасного бізнесу, де людина – особистість, яка акумулює в собі моральні якості, потреби і здібності та економічні інтереси.

Серед різних проблем підприємницької діяльності найбільш гострою та цікавою з точки зору дослідників є проблема протиріччя між бізнесом та морально-етичними нормами у діловій сфері, яке проявляється як в середині організації, так і за її межами, між організацією та соціальним середовищем. У даному дослідженні на підставі критичного аналізу різних концепцій моралі аргументовано, що дотримання морально-етичних норм у бізнесі є не тільки необхідним моральним імперативом поведінки, а й засобом підвищення ефективності діяльності.

Так, Й. Шумпетер вважає, що мотиви підприємницької діяльності ірраціональні, тому що головними мотивами стають саморозвиток особистості, успіх, радість творчості. Підприємцем рухає спрага діяльності і воля до перемоги. Головна причина швидкої, на думку Шумпетера, загибелі капіталізму лежить не в сфері економіки, а в сфері культурної надбудови, тому що в суспільстві формується вороже ставлення до підприємців з боку інших соціальних груп. Провину за це Шумпетер покладає на радикальних інтелектуалів з їхньою непомірною амбіціозністю. Він відзначає, що однією з характерних рис цивілізації пізнього капіталізму є зростаюча доступність освіти, у тому числі вищої. Число високоосвічених людей зростає, але адекватного росту робочих місць, що відповідають їхнім домаганням, не спостерігається. І тоді велика армія інтелектуалів починає шукати причини свого незадовільного становища в недоліках існуючого суспільного ладу, реалізуючи свої претензії в його розлюченій критиці. Таким чином, на думку

Шумпетера, формується середовище, непридатне для підприємництва і воно зникне, а разом з його зникненням припиниться соціальний і суспільний прогрес.

Питання про виникнення підприємницької діяльності з точки зору соціокультурних чинників постає і зараз відкритим, а суперечки з приводу можливостей розвитку оптимальної підприємницької етики та моралі на засадах тієї чи іншої культури та релігії не дають відповіді на нагальні питання щодо функціонування підприємницької діяльності у поєднанні соціальних, організаційних та особистих складників. Враховуючи, що абсолютна більшість підприємців є водночас і керівниками, на перший план постає питання вдосконалення саме культури керівника, втілення загальнолюдських цінностей в управлінську діяльність, формування нового складу не тільки економічно досвідчених, а й соціально-відповідальних керівників-підприємців.

Неможливо розглядати підприємця лише як ізольовану особистість, якій повинні бути притаманні певні якості, узгоджуючи особисту потребу і суспільний розвиток. Підприємницька діяльність, незалежно від розміру та сфери бізнесу, це перш за все керівництво великою чи малою організацією, це взаємодія керівника з підлеглими. А це в свою чергу означає певний вплив керівника на інших суб'єктів економічної діяльності, який здійснюється не тільки в економічній площині, а і в соціокультурному змісті. Формування цілей та стратегії діяльності організації торкається не тільки економічних, а й моральних чинників, які впливають на особистісне сприйняття всіх учасників підприємницької діяльності.

Співвіднесення особистих і суспільних інтересів підприємницької діяльності потрібно починати з регламентації тих дій, що підлеглі державному регулюванню. Якщо держава не впроваджує моральні чинники у внутрішньо- та зовнішньоекономічну діяльність, то зайве вимагати їх дотримання від інших суб'єктів економічної діяльності. Однак, якщо звернутися до ситуації в Україні, що склалася останнім часом, то держава

(або ті, хто виступає від імені державного суб'єкта підприємницької діяльності) не тільки не формують моральні норми та принципи, але й самі найактивніше їх порушують.

Результати соціологічних опитувань свідчать про формування позитивного сприйняття підприємців суспільством. Мотиви, що приваблюють населення до заняття підприємництвом, – прагнення знайти матеріальне благополуччя для себе і своєї сім'ї, можливість реалізувати свої здібності. З іншого боку, часом цінності ділової моралі вступають у протиріччя з цінностями моралі громадськості, і бізнесмени відчують потребу в самовиправданні.

Неминуче протиріччя між цінностями ділового світу й інших суспільних цінностей нерідко відбивається в політичному житті, коли державні інститути шукають рішення практичних питань. Питання, чи варто лімітувати види продукції, що дозволено рекламувати, або чи варто жадати від реклами, щоб вона інформувала про небезпеки, а не тільки про достоїнства товарів, або чи варто жадати від реклами обґрунтування її райдужних обіцянок вирішуються не на користь споживачів. Це теж формує негативне ставлення до підприємця. Компромісний характер демократичного політичного процесу дозволяє знаходити відповіді на ці питання в умовах постійних змін і мінливих орієнтирів.

У перехідній економіці України на сприйняття підприємницької діяльності громадянами впливають також відносини до власності як феномену ринкових відносин і як фактору, що не був випереджальним раніше. Довіра та позитивне ставлення до підприємницької діяльності було підірвано коли майже всієї громадськості стало зрозумілим, що процеси розмивання прав власності протікають в Україні дуже активно.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ТА САМОУПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ МОРАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Даний розділ буде присвячено аналізу управлінського потенціалу моралі як регулятора підприємницької діяльності.

Слід уточнити роль держави у забезпеченні функціонування суспільства як системи. Також слід прояснити проблему можливого поєднання особистого, суспільного і корпоративного інтересу – як в межах, так і за межами можливостей як держави, так і громадянського суспільства.

Зокрема слід прояснити підстави державного впливу на процес моральної регуляції підприємницької діяльності – зокрема завдяки використанню грошей.

Також варто уточнити такі характеристики економічних еліт, як духовні, у тому числі й моральні, які раніше до уваги практично не бралися, а також уточнити основні шляхи входження до складу економічної еліти.

Заслугове на розгляд об'єднання підприємців з метою забезпечення моральної регуляції їхньої діяльності в рамках громадянського суспільства – як у національному, так і у міжнародному економічному просторі.

Окремо слід уточнити зворотну реакцію моральних норм суспільства на його дестабілізацію, зокрема під впливом економічних чинників та їх зміни, зокрема у ринково спрямованих суспільствах.

4.1. Держава як засіб управління підприємницькою діяльністю

Інструментом організації соціальної системи в умовах цивілізації виступає держава. Держава забезпечує функціонування системи, будучи гарантом її безпеки. В умовах сучасного суспільства актуальною залишається проблема поєднання особистого, суспільного і корпоративного інтересу.

Рішення цієї проблеми виходить за межі можливостей як держави, так і громадянського суспільства. Воно під силу тій системі координат розвитку суспільства, яка втілює через державу вертикаль влади, а через громадянське суспільство – горизонталь комунікативних відносин. Головне – визначити і розвести повноваження держави і громадянського суспільства в справі нормування і забезпечення свободи індивіда в іпостасі підданого і громадянина [79, с. 10].

Історія свідчить, що економіка розвивається лише тоді, коли держава створює відповідні умови. Отже «на управлінські органи держави покладається найважливіша функція – регулювання економіки та управління нею [162, с. 55]». Причому постає питання про те, що регулювання підприємницькою діяльністю повинно бути моральним.

Держава і ринок постійно взаємодіють, що і визначає подальший розвиток економічних процесів. Кількість регулятивних функцій, які виконують держава і ринок, може змінюватись. Це залежить від рівня розвитку продуктивних сил країни, її політичної орієнтації, особливостей історичного етапу, соціальної структури, національної специфіки. Активізація державного регулювання економіки забезпечується використанням низки основних принципів: узгодженням фундаментальних і поточних завдань, оволодінням механізмами реалізації цілей [162, с. 56].

Ефективність управління такою складною системою, як суспільство, залежить не тільки від правильного дотримання міри централізації і децентралізації. Важливим джерелом сили влади є єдність народу, але не примусова, заснована на штучному придушенні різноманіття інтересів, а та, що виникнула внаслідок «узгодження волі», що є прямим наслідком здатності народу до самоорганізації і створення держави як особливої політичної форми спільності. Ця сила влади, перш за все, проявляється в «єдності з народом, що в сучасному демократичному суспільстві нерозривно пов'язана з наявністю дієвих механізмів суспільного контролю [95, с. 109]».

Відстань між народом і владою – фундаментальна причина нездатності останньої виконувати свої суспільні функції. Найчастіше (і цілком обґрунтовано) у виникненні такого розриву звинувачують саму владу, точніше – її носіїв. Але за наявності глибокого взаємного зв'язку приписувати вади лише одному з суб'єктів і заперечувати їх у іншого – теж прояв однобічності [95, с. 109].

На думку В.М. Межуєва «держава, що базується на праві, є не органом насильства, хай легітимного, але єдино можливою формою політичної свободи. Так, насильство тут не виключається повністю, проте воно спрямоване не проти свободи громадян, а проти тих, хто робить замах на неї [108, с. 110]».

Державне регулювання процесом моральної регуляції підприємницької діяльності можна виразити як вплив держави на відтворювальні процеси в економіці відповідними засобами, з метою орієнтування суб'єктів господарювання і окремих громадян на досягнення цілей і пріоритетів державної політики суспільного розвитку. Державне регулювання – це майже всі функції держави, пов'язані з економікою та соціально-економічною діяльністю і покликані забезпечити умови функціонування ринкової економічної системи [162, с. 56].

Державне регулювання охоплює всі напрямки суспільного виробництва. Однак «першочергова увага приділяється регулюванню відносин власності та підприємництва [162, с. 56]». Держава повинна з допомогою законодавства створювати такі умови, коли підприємці могли б займатися своєю діяльністю в рамках моралі, яка знайшла своє відображення в законодавчих актах.

В умовах економіки перехідного періоду мав би себе цілком виправдати розвиток підприємницького законодавства в межах створення норм, що формують галузь підприємницького права, які спрямовані на використання «примусового механізму до суб'єктів підприємницької

діяльності, які не дотримують встановлені правила добросовісної конкуренції на мікрорівні [169, с. 66]».

Проте, реалії сьогодення свідчать, що будь-які рішення держави без підтримки всіх верств населення та без урахування її соціально-економічних і політичних інтересів будуть впроваджуватися в життя досить проблематично. Щоб запобігти цьому, необхідно зважати на інтереси громадянського суспільства, яке є цілісною сферою суспільного життя, відносно самостійною та вільною від держави, але спроможною впливати на неї [2, с. 86]. Громадянське суспільство спроможне слідкувати за тим, щоб законодавчі акти відповідали моральним нормам які прийняті в даному суспільстві.

Таким чином, можна зазначити, що правові відносини, які склалися в нашій державі заслуговують особливого інтересу з боку громадянського суспільства. Часто вимовна в засобах масової інформації фраза про невиконання законів вказує на «розрив між організаційною і самоорганізацією стороною правового інституту, що виникла в період після кризи і яка лежить в основі того правового, як говорять «беззаконня», яке спостерігається в країні [19, с. 297-298]».

Проаналізуємо, яким чином відбувався цей розрив і чому прийняті закони виявилися недієвими. Першими кроками України на шляху економічної незалежності були заходи, спрямовані на демонополізацію економіки і формування механізму забезпечення конкуренції в сфері якої визрівали нові для пострадянської України норми моралі.

18.02.1992 р. був прийнятий Закон України «Про обмеження монополізації і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності». Цим законом був створений Антимонопольний комітет, який здійснював функцію державного контролю по захисту інтересів суб'єктів господарювання від порушень монопольного законодавства і зловживань монопольним становищем, а також недобросовісної конкуренції [169, с. 65]. Ще одним кроком в боротьбі держави з недоброякісною конкуренцією в

підприємницькій діяльності і монополізацією економіки є прийняття Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р., що набув чинності з 11. 01. 2002 р. [74, с. 4-8].

Таким чином, можна побачити, що держава прийняла потрібні на той час закони, і її роль в створенні законодавчої бази для моральної регуляції підприємницької діяльності очевидна. На початкових етапах підприємницька діяльність була формою самодіяльності людей, що слабо контролювалася державою.

Регулювання підприємницької праці з боку сучасної української держави «зводиться до створення нормативно-правового коридору для її функціонування, контролю за її дотриманням та інформуванням населення відносно законних «правил гри» в підприємстві [77, с. 139]».

Чому ж інститут права як субінституальне утворення держави демонструє в нашій країні свою високу неефективність у процесі моральної регуляції підприємницької діяльності, що виражається в невиконанні законів, судовому свавіллі, що перестало вже когось дивувати?

На прикладі дії українського інституту права найнаочніше демонструється твердження, що організаційно фіксовані інституційні відносини не працюють у разі відсутності резонансу з діючими нормами права. Питанням є те, які з них норм мають велику реальну легітимність. Внаслідок самоорганізації виникають паралельні правові відносини, які в результаті виявляються домінуючими і підпорядковують власним ігровим порядкам навіть тих, хто здавалося б повинен був їм протистояти (державних діячів, урядовців, представників правоохоронних органів). У разі збігу організаційної і самоорганізації складової правових відносин, зусиль по охороні правопорядку від держави потрібно значно менше – самоорганізація виконує цю функцію за допомогою власних культурних і психологічних механізмів, за допомогою морального регулювання і саморегулювання, «що розташовують точку соціального контролю у внутрішньому просторі індивіда [19, с. 296]».

Організаційна складова правових відносин, оформлена в законодавчих актах, контроль за якою нібито здійснюється різними силовими структурами, – це, по суті, організаційна оболонка, що зберегла в основі той каркас, який існував ще в СРСР. Організаційні трансформації правових відносин абсолютно не співпадають з тими процесами, які йдуть на рівні самоорганізації. Нова підстава самоорганізації виникла значно раніше і незалежно від ухвалення або неприйняття нових законів, існує у вигляді різних неформальних правових норм і порядків. Лінгвістичне оформлення у вигляді термінів «дах», «рекети», «господар», «кидали», «наїзди» і т.д., це право є достатньо сильним, воно не має писаних законів, і працювати в цьому «правовому полі» може тільки той, хто його добре освоїв і переживе. Той же хто наївно покладеться на організаційну сторону і спробує діяти відповідно до писаних законів, як правило, приречений на програш [19, с. 298]. Важливий елемент, що формує у нас середовище функціонування малого бізнесу, – це так звані «неформальні зобов'язання» підприємств, а простіше кажучи – рекети. Вже до середини 1990-х років організована злочинність перетворилася на добре налагоджену систему, що дозволяє «авторитетним» угрупованням тримати під контролем всю підприємницьку діяльність в «зоні свого впливу». Здійснюючи контроль над тим або іншим сектором бізнесу, рекети підтримує високий рівень цін і прибутку за рахунок обмеження конкуренції, тобто проводячи власну «підприємницьку діяльність» нехтуючи нормами моралі, і обходячи чинні закони, які встановлює держава з метою морального регулювання умов підприємницької діяльності. В результаті споживачі, пересічні громадяни країни, переплачуючи за товари, утримують армаду злочинних угруповань. Головними причинами рекету, на думку В.В. Кондрачука, є «відсутність ефективного захисту з боку держави і схильність самих малих підприємств виводити себе за межі правового простору [86, с. 133]».

Сьогоднішні українські регіональні групи перетворилися на місцеві центри концентрації інтересів і влади. Населення «кланових територій»

навряд чи здогадується в «мирний» (між виборами) час про свою можливу «кланову ідентичність». Інша справа – управління, чиновництво: «формування «кланами» власної клієнтели серед номенклатури – набуло загрозливих розмірів [100, с. 46]».

Відсутність в належній мірі морального регулювання й саморегулювання підприємницькою діяльністю з боку державних чиновників на початку становлення незалежної України призвело до плачевних наслідків. Розповсюджена корупція, засилля чиновництва, демонстративна поведінка економічної еліти у сфері споживання, створили в масовій свідомості більш менш завершену картину олігархічного капіталізму, що характеризується безвідповідальністю по відношенню до інтересів країни і населення. Олігархічний капітал виріс «при явній підтримці держави і чиновництва за допомогою пільгових умов приватизації, ліцензій на зовнішньоторговельні операції [75, с. 45]».

В той же час податкова і ліцензійна політика будувалася таким чином, що основний тягар фінансового накопичення бюджету приходився на основну масу населення і особливо, на нечисленні його середні прошарки. За цих умов крупний капітал міг жити відносно спокійно, переказуючи значну частку своїх доходів в зарубіжні банки [75, с. 45].

4.2. Форми самоорганізації підприємництва та їх моральні засади

Треба зазначити, що важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші як особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому, які суттєво впливають на процес моральної регуляції підприємницької діяльності. Гроші створюють людині проблеми за їх відсутності, і ще більші проблеми, коли їх вдосталь або надмір. Лише на перший погляд здається, що люди керують грошима, на справді це гроші

керують людьми. Гроші диктують свою політику, нав'язують особливий світогляд, філософію. Гроші впливають на формування моралі, ієрархію людських цінностей, на психологію, світогляд людини і суспільства. Як мета гроші мали величезний вплив на розвиток людини, формування цілей її діяльності, ставлення до праці. Гроші суттєво змінюють систему людських цінностей, часто знаходяться в центрі людських цінностей як всезагальна цінність [137, с. 522].

Накопичення грошей, з точки зору цінностей ліберального суспільства, є вельми корисним кроком, оскільки забезпечує розвиток економіки та розквіт держави. Обсяги концентрації грошей в руках однієї особи часто асоціюються з її продуктивною енергією, силою волі і неординарністю. Нерідко гроші виконують роль еквівалента «Я» їхнього власника, його здібностей і цінностей, а грошовий капітал сприймається як джерело свободи людини, умова реалізації її творчих сил. Не маючи достатніх грошових статків, людина ризикує бути позбавленою принад соціального життя, оскільки без належної основи свобода особистості звужується до меж жорстокої необхідності, а бідність, убогість є джерелом відчуття безперспективності, безсилля, побутових конфліктів. Якщо бідність зумовлена відсутністю грошей, то чи не означає це, що вони є джерелом гармонії і щастя, винятковим благом? Ствердна відповідь на це питання можлива тільки за умови ставлення до убогості як до норми людського існування, а до можливості людини щодо самореалізації, свободи вибору і гідного життя – як до особливого привілею. Погляд на повноцінне життя людини (із свободою вибору, творчістю, свободою і можливістю самореалізації), що можливе лише в справді демократичному, правовому суспільстві як на норму звужує функцію грошей до їх природного стану [137, с. 523].

Особливого значення гроші набувають у корумпованому суспільстві, в якому відсутнє природне право людини на свободу, творчість і гідне існування. У такому суспільстві функції і значення грошей деформовані і

гіпертрофовані, а цінність людини визначається як її купівельна здатність (людина може стільки, скільки вона здатна купити). Таке суспільство постає перед людиною як товар, адже в ньому все може бути купленим (закон, мораль, громадська думка, справедливість і навіть життя) [137, с. 523].

З вище викладеного можна зробити висновок, що підприємницька діяльність, орієнтована виключно на здобуття прибутку, призвела до виникнення економічних еліт. Аналіз механізму впливу в регіональній економіці показує, що входження до складу економічної еліти визначається, в першу чергу, об'ємом контрольованих ресурсів, як владних, так і економічних [50, с. 22].

Наприклад, так звана «дніпропетровська сім'я» почала формуватися ще в застійні часи. До моменту розпаду СРСР більше половини кадрового складу української виконавчої влади складали вихідці з Дніпропетровська. Серед них Володимир Щербицький, Олексій Ватченко, Валентина Шевченко. Економічну опору дніпропетровської групи складала підприємства військово-промислового комплексу Дніпропетровського регіону, що були взаємозв'язаними між собою і підлеглими єдиному керівництву. Продовжувачем політики Володимира Щербицького став обраний в 1994 році на пост Президента Леонід Кучма [68].

Об'єднання представників економічної еліти призводить до виникнення кланів. Клани – це найчастіше виникаючі порядки самоорганізацій, які з'являються в політичному вимірюванні суспільства в процесі встановлення відношення влади і підпорядкування. Підставою для утворення відповідних кланів можуть бути родові зв'язки, відносини земляків, етнічна або релігійна близькість [19, с. 300].

Переважаючий тіньовий характер існування регіональних груп ускладнює можливість прогнозування розвитку суспільних процесів [100, с. 46]. Після розпаду СРСР, що можна вважати точкою біфуркації, відбувається зміна у бік більш вірогідних станів, розвиток подій приходить у новий стан –

аттрактор, «макроскопічний стан, відповідний максимуму вірогідності [136, с. 177]». Формується кланова олігархія.

Утворення кланів походить з невизначеної єдності, подібності, спорідненості, близькості, і розвивається на основі і в межах самовиникнення такої єдності структури, відносини в якій будуються по типу сімейних або командних. Виникаючи для відстоювання власних інтересів вони поступово починають набирати все більший економічний і політичний вплив. Політичні клани на сьогодні – найвпливовіші політичні сили, і їхній потенціал збільшується [100, с. 43].

Групою українських дослідників під керівництвом Н. Шульги в 1998 році був проаналізований склад всіх восьми українських кабінетів міністрів, що перебували у влади в період 1990-1997 років. Аналіз їх біографій показав, що домінуючим є дніпропетровський клан, що постійно рекрутує своїх представників у владні структури найвищого рангу. Він утворився і затвердився як добре інтегрована структура самоорганізації задовго до утворення незалежної української держави [19, с. 301].

Щодо процесу моральної регуляції підприємницькою діяльністю, відзначимо, що на сьогодні більше 50% керівників регіонів України мають відношення до бізнесу [26, с. 58]. Найбільш яскраві приклади зрощення бізнесу і влади в сучасній суспільній історії – це створення у 2002 році депутатської групи «Разом», більшість членів якої не тільки впливають на сучасну державну політику, а також або безпосередньо є бізнесменами, або опосередковано мають відношення до бізнес структур [54, с. 20-21]. Це також відноситься не тільки до законодавчої а і до виконавчої влади в Україні [161, с. 20-21], [150, с. 22-23]. Зрозуміло, що в таких випадках враховуються і лобіюються перш за все інтереси крупного бізнесу [55, с. 116-117], в сфері якого формується власна мораль, яка піддається регулюванню тільки у випадку зміни цінностей і світоглядних орієнтацій людей, які його очолюють.

Відкриття кримінальної природи численних секторів економіки, всіляких мафіозних зв'язків, що їх не можна не віднайти в Україні і в Росії, – це лише ковзання поверхнею. Існування організованої злочинності, що набуває свого надзвичайного значення лише у слабкій державі, не може приховувати системного характеру проблеми [151, с. 109].

Основними шляхами входження до складу економічної еліти виступають органи державної служби і успішні в комерційному відношенні бізнес-структури. Перший шлях характерний, перш за все, для вихідців з радянської номенклатури, які володіють досвідом державного управління, другий є характерним переважно для нового покоління підприємців [50, с. 23]. Масовий прихід бізнесу у владу і виникнення прошарку так званих «універсалів», тобто осіб, впливових як в політиці, так і в економіці зумовив об'єднання політичних і економічних еліт в більшості регіонів. Формування співтовариства «універсалів» обумовлене не стільки особистісними якостями представників еліти, скільки об'єктивними чинниками [50, с. 25]. Можна виділити дві групи «універсалів»: у першій політико-адміністративна бюрократія конвертує свій політичний і адміністративний капітал в економічний, друга, – економічний капітал конвертує в політичний.

Оскільки політична і економічна еліти значною мірою співпадають, взаємодія між ними здійснюється, як правило, у форматі співпраці. Специфіка відносин між політичною і бізнес-елітою регіону визначається ступенем збігу двох списків. Таким чином, в наявності виразна тенденція до зосередження політичних і економічних ресурсів в одних руках, і формування на цій базі регіональних політико-фінансових олігархічних конгломератів. Основа таких конгломератів – союз адміністрації і бізнесу [50, с. 26].

Може здатися що такий союз корумпованих чиновників і бізнесу заважає моральному регулюванню підприємницькою діяльністю. Адже відомо, що «добре організовані, малочисельні групи насправді мають кращі

шанси дістатися до обмежених ресурсів, до управління громадськими справами, аніж роздрібнена, неорганізована більшість [96, с. 39]».

Але саме тут в дію вступають механізми саморегулювання. Виявляється, що присутність моральних чинників виявляється і там, де їх найменше дотримуються. З багатьох гірких спостережень, залишених нам моралістами минулого, витікає, що в основі вчинків людей найчастіше лежать корисливість і пихатість. Показово, що мотиви цих вчинків незмінно вдягаються у форму високоморальних спонук. Ніхто не може дозволити собі скільки-небудь довго не демонструвати хоча б формального пієтету перед вимогою моралі [192, с. 129].

Монополія влади – один з найважливіших видів природної монополії із всіма необхідними ефективними механізмами суспільного контролю за нею. Якщо її роз'їдає корупція (що в сучасній Україні є загальновизнаним фактом), що має на своїй меті забезпечення сприятливих умов життєдіяльності одних суб'єктів ринкових відносин за рахунок інших, то це явно свідчить і про монополістичну спрямованість економічного розвитку [169, с. 66]. Монополія не може ефективно управляти процесом моральної регуляції підприємницької діяльності, бо для неї в цьому немає ніякої потреби, що в цілому шкодить суспільному розвитку. Тільки за умов конкурентної боротьби саме економічними методами можливий відбір тих моральних чинників, які є найбільш придатними до сучасного суспільно-економічного розвитку. Саме в цьому і виявляється організаційна роль держави, яка за допомогою владних важелів фільтрує морально схвалені методи і форми підприємницької діяльності як на матеріальному, так і на ідеальному рівні.

Під впливом громадянського суспільства держава вимушена повернутися до морального регулювання підприємницькою діяльністю. Забезпечення рівних і справедливих умов підприємницької діяльності передбачає вплив на економічну ситуацію, що сприятливо відбивається на

економічній зацікавленості. У цій справі «державне регулювання в Україні орієнтується на досвід країн розвинутого ринку [169, с. 66]».

Питання про співвідношення держави і бізнесу останнім часом привертає все більше пильну увагу дослідників. Від відповіді на це питання, схоже, будуть залежати реальні перспективи української економіки і суспільства. Держава намагається досить сильно впливати на бізнесменів і підприємців, і усунути їх від прийняття політичних рішень [198, с. 35]. Одночасно бізнес прагне захистити себе і свою власність від свавілля влади шляхом створення суперкомпаній, здатних врівноважувати консолідовані відомства, які впливають на економіку, а також шляхом підвищення капіталізації цих компаній і продажу в них акцій крупним іноземним інвесторам. При цьому негласна домовленість про збереження власності в обмін на невтручання в політику неминуче ставала все більш умовною, в міру того, як політика починала входити в сферу інтересів бізнесу [198, с. 38].

В ході аналізу цих фактів, може здатися, що для моральної регуляції підприємницької діяльності виникає потреба захистити суспільство від влади. Але на думку А.В. Куличенко, «заклик захистити суспільство від влади фактично рівнозначний заклику захистити суспільство від себе самого [95, с. 38]».

Таким чином, у підприємців з'являється нагода до об'єднання заради захисту власних інтересів. Починає діяти механізм самоорганізації за допомогою якого процес моральної регуляції поновлює власні позиції. З одного боку, представники крупного бізнесу займають високі керівні посади в уряді, з іншого боку, ті підприємці, що потерпають від аморальних дій монополій об'єднуються, в регіональні групи інтересів, які дозволяють протистояти владі та монополіям і примушують їх діяти більш морально. Відзначимо, що регіональні групи інтересів є чи не найскладнішою версією організації впливу на владу. Насамперед, «вони в тій чи іншій формі відображають комплексні інтереси регіону як певної цілісності [100, с. 45]».

Виникають суспільні об'єднання дрібних підприємців як невід'ємний елемент цивілізованої ринкової системи господарювання. В загальній структурі ринкових зв'язків об'єднання підприємців твердо зайняли власну нішу, що забезпечує вироблення сумісних інтересів, консолідацію сумісних сил. Об'єднання підприємств сфери дрібного та середнього бізнесу грають власну, причому досить важливу роль в складній, повній конфліктів взаємодії і одночасно конкуренції з крупним бізнесом, а також в процесах соціального партнерства, у взаємовідношенні з державою і профспілками, в процесі моральної регуляції підприємницької діяльності. Це «найважливіший інституційний елемент, який сприяє формуванню умов для розвитку дрібного підприємництва, забезпечення добросовісної конкуренції [38, с. 59]».

Об'єднання підприємств звичайно беруть досить активну участь у виробленні і реалізації фінансованих державою програм підтримки дрібних підприємств. Вони співпрацюють з державою, але що не менш важливе, об'єднання підприємств самостійно виконують функції інститутів підтримки дрібного бізнесу: правове і технічне консультування, сприяння в пошуку бізнес-ідей, проектів, навчанні кадрів; інформаційне сприяння; впровадження і освоєння нових техніки і технологій; вдосконалення системи управління виробництвом і контролю за якістю [38, с. 59].

Отже, об'єднання підприємств – інститут саморегулювання, здатний брати на себе функції, які раніше виконувались державними відомствами, звільняючи органи влади від зайвих повноважень. Причина об'єднання підприємств – дії крупного бізнесу, монополій, [38, с. 61] які використовують важелі тиску на владу у власних інтересах.

Наведемо деякі приклади:

Всеукраїнська профспілка промисловців та підприємців була створена на установчому з'їзді 17 лютого 1999 року та легалізована Міністерством юстиції України 04 липня 2000 року. Основну увагу в своїй діяльності профспілка приділяє захисту прав та інтересів членів профспілки, інтересів працівників малого та середнього бізнесу в Україні [129].

Федерація професійних спілок працівників кооперації та інших форм підприємництва України, що розпочала свою діяльність 21 січня 1990 року, є всеукраїнським неприбутковим добровільним об'єднанням Всеукраїнських профспілок, інших галузевих, міжгалузевих та регіональних профспілок, профспілкових організацій суб'єктів підприємницької діяльності, які представляють інтереси громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності [129]. Основними завданнями Федерації є: сприяння її членським організаціям у виконанні їх статутних завдань; сприяння розвитку підприємництва, зв'язків та співробітництва з іншими профспілковими об'єднаннями, а також із закордонними та міжнародними профспілковими організаціями.

Головною програмною ціллю Федерації є економічний, трудовий і соціальний захист працівників приватного сектору економіки та сфери підприємництва, дрібного та середнього бізнесу, підприємців – фізичних осіб, оскільки від їхньої нормальної роботи, їх економічного і фінансового стану, залежить підвищення добробуту, забезпечення зайнятості людей. З метою активізації розвитку малого та середнього бізнесу, усунення порушень і перешкод, що стримують його діяльність між Радою Федерації профспілок працівників кооперації та інших форм підприємництва і Державним комітетом України з питань регуляторної політики та підприємництва в 1998 році була укладена «Угода про співробітництво». Відповідно до цієї угоди на базі членських організацій Федерації профспілок у більшості областей та в м. Києві створені і плідно працюють *Громадські приймальні* з питань підтримки розвитку підприємництва, малого і середнього бізнесу. Діяльність Громадських приймалень спрямована на піднесення ролі підприємництва у вирішенні економічних проблем регіонів, захисту прав і законних інтересів зайнятих в ньому громадян [129].

Профспілка працівників малого та середнього бізнесу «Єднання» на сьогодні виступає полігоном нових профспілкових ідей. З початку свого створення вона бере участь у захисті суспільно-політичних прав та інтересів

працівників підприємницьких структур і організацій при розробці проектів законодавчих актів, при підготовці Указів Президента та постанов Кабінету Міністрів України. В даний час профспілка надає консультації з правових питань, що виникають при формуванні та укладенні регіональних угод і колективних договорів на підприємствах, створює комісії, які вирішують питання загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, забезпечує санаторно-курортним лікуванням та оздоровленням застрахованих та членів їх сімей.

З метою підтримки малого та середнього бізнесу профспілка створила цільове підприємство – *Центр сприяння розвитку підприємництва «Єднання»*, який захищає інтереси підприємців в судах та в органах влади усіх рівнів [129]. Саморегулювання, готовність об'єднання підприємств взяти на себе ряд державних функцій, по суті допускає «відповідальність об'єднання не тільки перед суспільством, але і перед власними членами, отже і відповідальність останніх як перед всім об'єднання підприємств, так і перед колегами, що входять в нього [38, с. 63]».

Реальною допомогою держави об'єднанню малих підприємств може і повинен бути тільки ретельно зважений і всесторонньо підготовлений курс на передачу якогось мінімуму функцій контролю і регулювання. При цьому держава може допомогти об'єднанню підприємств розробити і впровадити якісь особливі стандарти діяльності для його учасників – як професійно – кваліфікаційні, так і пов'язані з формуванням високих моральних, етичних вимог до ведення бізнесу (кодекс професійної честі тощо) [38, с. 67], що буде сприяти моральній регуляції підприємницької діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що самоорганізація підприємців приводить до подальшого розвитку громадянського суспільства.

Ідея громадянського суспільства є однією із основних систем координат розвитку соціуму. Суспільство як система, що самоорганізується, є структурованим. Воно має власну систему координат: вертикаль влади і горизонталь комунікативних відносин. Вертикаль влади забезпечується

державою, а горизонталь комунікативних відносин – громадянським суспільством [79, с. 4].

Основні вимоги громадянського суспільства: свобода особистості, наявність приватного підприємництва і морального вибору, моральне регулювання підприємницької діяльності. Однак людина розчиняється в громаді, інтереси окремої людини підкорялися інтересам громади. Відносини в суспільстві регламентуються моральними нормами й ідеалами.

Свобода і рівність людей завдяки ринку з можливості перетворюється на дійсність. Інша справа, що ця свобода і рівність завжди носять відносний характер. Міра свободи, як і міра рівності, обумовлені рівнем розвитку суспільного виробництва і залежать від речового характеру відносин. Там, де немає поваги до власності, не може бути вільної і рівної ринкової економіки, не може бути і тієї політичної системи, яка закладає підстави правової державності. Іншими словами, де немає громадянського суспільства – не може бути правової держави [79, с. 9]. Можливо припустити, що де немає громадянського суспільства – не може бути вільного підприємництва, відсутність правової держави породжує аморальні вчинки і нічим не контрольовані наслідки підприємницької діяльності.

В межах громадянського суспільства свобода виявляється по іншому чим в державній сфері, де людина є об'єктом уваги і маніпулювання, турботи і покарання. В громадянському суспільстві людина заявляє про себе як істота автономна і суверенна. Вона рівна серед рівних, бо люди по своїй волі об'єдналися в співтовариство, і логічно припустити, що вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми і правила, яким і мають намір слідувати [79, с. 7].

4.3. Корпоративна мораль як регулятив підприємницької діяльності

Об'єднання підприємців з метою забезпечення моральної регуляції їхньої діяльності в рамках громадянського суспільства, не обмежується

однією країною. Коли виникає потреба у зовнішньоекономічній діяльності, яку не може на задовільному рівні регулювати окрема держава, підприємці різних країн об'єднуються в транснаціональні корпорації, доводячи тим самим, що громадянське суспільство не знає кордонів. Глобальні громадянські організації і рухи «безперечно є найпомітнішою складовою глобального громадянського суспільства, яке почало формуватися [133, с. 96]».

Сучасний корпоратизм досліджує систему посередництва між організованими групами в суспільстві та державним апаратом [96, с. 37]. У ХХ сторіччі (в більшості випадків після Другої світової війни) виник новий тип впливових політико-економічних агентів в особі транснаціональних корпорацій [186, с. 83], які стають основним споживачем послуг, що надаються державою.

Будучи об'єктивно зацікавленими в здешевленні державних послуг, вони насамперед намагаються підірвати державну монополію, вкладаючи ресурси в підвищення ступеня конкуренції на відповідному ринку [186, с. 83].

Між транснаціональними корпораціями, державними, і різними національними фірмами складаються ринкові відносини. Оскільки «кожна фірма, що виходить на ринок, грає на монопольному використуванні якогось чинника виробництва, купуючи всі інші, вона прагне закріпити власну монополію на спеціалізовані фактори виробництва [186, с. 84]».

Входження бізнесу в глобальні громадянські організації можливе за умов, що він дотримується однакових з іншими учасниками правил поведінки і принципів розподілу влади і відповідальності, тобто принципів морального регулювання підприємницької діяльності.

Транснаціональні корпорації піддаються істотному впливу ззовні. Діяльність організацій і рухів глобального громадянського суспільства – найважливіший, хоча далеко не єдиний чинник, що формує відношення широкої громадськості до транснаціонального бізнесу. Є й інші чинники, що

діють в негативному для його іміджу напрямку. Серед них це: погіршення стану навколишнього середовища, якості продуктів харчування і життя в цілому; порушення прав людини в країнах, що розвиваються; гучні корупційні скандали тощо [133, с. 97], все це потребує наявності органа моральної регуляції, яким може виступати транснаціональна корпорація. Виникає новий тип громадянства – корпоративне.

На думку П.С. Перегудова «концепція корпоративного громадянства націлена на зміну системи пріоритетів, якими керується компанія, а також характеру її зв'язків і відносин з суспільством» і державою [133, с. 98]. Що стосується пріоритетів, то найважливішою їх частиною повинна стати так звана соціально-відповідальна поведінка, яка регулюється моральними нормами. Нічого принципово нового тут немає: доктрина соціальної відповідальності бізнесу добре відома. Йдеться не стільки про добродійність, скільки про «нормальні» трудові відносини і «соціальний пакет» для найманого персоналу всередині компанії, а також про підтримку високих споживацьких стандартів продукції, екологічної безпеки, дотримання прав людини.

Корпоративні принципи, що виникають при об'єднанні підприємців за ради захисту власних потреб, значною мірою впливають на збалансування конкуруючих інтересів, тим самим забезпечуючи моральне регулювання підприємницької діяльності, дають можливість протистояти корумпованій владі і кримінальним організаціям.

Прояви спонтанного, неорганізованого плюралізму, здавалося б, мають сприяти зростанню ступеню індивідуальної свободи, проте практика свідчить, що лише добре організовані спільноти здатні досягти відчутних результатів, а отже – реально організувати певні особистісні прагнення, які знаходяться поза груповими інтересами. В надто великих спільнотах, в яких відсутня чітка організація та структуризація, устремління і сподівання кожної окремої особи поглинаються, розчиняються в хаотичному поєднанні відмінних прагнень розрізнених індивідів [96, с. 39].

Як відомо так звані «мафіозні структури», невеликі за кількістю членів, але добре організовані, успішно розв'язують в масштабах країни свої проблеми, певним чином залучаючи кожного до прийняття рішень, що доводить переваги організованої діяльності. Протистояти організації окремому підприємцю досить важко, що і обумовлює виникнення їх об'єднань. Враховуючи такий стан речей, ще більш нагальним видається налагодження корпоративного управління, за допомогою якого були б представлені інтереси широких верств [96, с. 39].

В самоорганізації і соціальному різноманітті, в множинності суспільних сил і результатах їх взаємодії (зокрема випадкових) укладено все суспільно цінне, тоді як державна влада, централізоване управління, порядок і норми суть явища вторинного порядку, роль яких полягає лише в тому, щоб своєчасно реагувати на імпульси соціального середовища [95, с. 109], тим самим забезпечуючи процес моральної регуляції підприємницької діяльності.

В теперішній час в розвинутих країнах йде активний пошук нових моделей взаємодії між структурами громадянського суспільства, з одного боку, і владними органами – з іншою. Поглиблюється співпраця урядових і неурядових організацій, все більшого поширення набувають громадянські ініціативи, зокрема практика громадської експертизи адміністративних рішень, формуються сітьові структури. Здавалося б це свідчить про перемогу ідеалу самоорганізації суспільства, яке «навчає» державу управляти м'якими, точними, цілеспрямованими методами, що підсилює власні тенденції соціального середовища. Головними формами такої самоорганізації сьогодні прийнято вважати розвинену демократію, вільну боротьбу політичних сил і ринок [95, с. 110].

Доки людина не усвідомлювала себе вільною істотою, вона знаходилась поза політикою, сприймаючи владу, що підноситься над нею, як щось природне і необхідне, що має силу божественного або природного закону. Проте свобода – це не тільки політична, але і моральна категорія. Будучи необхідною передумовою залучення людини до сфери політичного,

вона одночасно виступає і умовою добродійного життя. Лише вільна людина володіє мораллю; чекати моралі від тих, хто не усвідомлює свого підневільного положення, позбавлений власної волі, також безглуздо, як і вимагати її від тварини. Саме як політична істота людина знаходить здатність творити добро, діяти для досягнення загального блага. В даному контексті бізнес, політика і етика як би припускають і доповнюють один одного. З цієї точки зору влада, що ігнорує мораль і орієнтована винятково на силу, не може вважатися політичною або, принаймні, служити зразком і прикладом такої [108, с. 105].

Вітчизняний бізнес існує в реальній дійсності, в якій посилена соціальна диференціація. «Якщо бізнес хоче зберегти себе, йому потрібно подумати не тільки про свої доходи, але і про навколишніх людей: Розуміння цієї проблеми може стати передумовою для реальної участі бізнесу в соціальних проектах, пропонованих владою, особливо на регіональному і муніципальному рівнях [198, с. 43]».

На думку М.А. Шишкіна зростання ролі етичного начала у відносинах людей (і утворюваних ними соціальних інститутах) важливе не тільки з огляду на їх психологічний комфорт і гармонійні світовідчуття – чинники, що виконують ключову роль в оцінці людиною якості власного життя. Суспільство, що складається в своїй основі з високоморальних людей, функціонує найефективнішим чином, тобто є якнайменше енерговитратним. Чим більше в ньому відносини регулюються етичними принципами, тим менше воно потребує таких дорогих і малоефективних регуляторів, як державна бюрократія, поліція та інших [192, с. 134].

Доброчесність і моральне регулювання по-перше, з'являються як результат складного балансу, урівноваження різних афектів (але не за допомогою розуму, а в значенні самоурівноваження), по-друге, твердження що в наших душах панують «соціальні відчуття» – не тому, що вони спочатку сильніші, а тому, що в результаті «точного виміру щастя» вони

(перш за все – доброзичливість) дають той «приємний спокій», який не залежить від «мінливостей долі і випадковостей» [196, с. 323-324].

Таке розуміння дозволило дати не тільки прагматичне, але і моральне обґрунтування підприємництву, вірніше, будь-якій діяльності, орієнтованій на власний інтерес і вигоду в значенні калькульованого збільшення доходу. В такому «торговельному союзі» (за висловом А. Сміта) кожна людина є «у відомому значенні, торговцем» [156, с. 24]. Цей шлях в деякій мірі повторює і сучасна Україна.

4.4. Нелінійний характер моральної саморегуляції підприємницької діяльності

Моральні норми є виразом регулятивної реакції суспільної системи, забезпечуючи її стійкість, тобто здатність до самопідтримки (а отже і до виживання). Історичне вдосконалення цієї регуляції означає гармонізацію взаємодій на різних рівнях системи [192, с. 129].

Незважаючи на усілякі негаразди й соціальні потрясіння, для більшості людей життя залишається немислимим поза певних етичних установок, незалежно від того, чи виступають вони внутрішнім імперативом, чи тільки усвідомленим почуттям обов'язку. Таке положення справ є об'єктивною системною закономірністю, що відображає той факт, що інакше виживання суспільства в принципі неможливе, бо стійкість (життєздатність) суспільства має за основу його здібності до саморегуляції, механізми якої сприймаються на рівні відносин [192, с. 132].

Іноді, коли моральне регулювання діє в неповній мірі, в суспільстві можливе появлення такого механізму саморегуляції як революційні перетворення. В соціумі, схильному до революційних перетворень, відбувається дестабілізація, яка супроводжується розпадом і розмиванням організаційної норми. Можливості саморегуляції «вже недостатні для того,

щоб забезпечити єдиний стандарт організації» для поведінки індивідів [192, с. 131].

Соціальна специфіка деструкції і розмивання норми моральної регуляції, тобто заміни її на безліч нестійких і більш менш аномальних варіацій, виражається, перш за все, в суспільній поведінці людей. Загальноприйняті стандарти, що склалися в епоху стабільності, витісняються безліччю девіантних форм поведінки і особливо небаченим зростанням злочинності, – в масштабах, загрозливих життю суспільства. Це означає що з свідомості величезної маси людей нерідко зникають навіть елементарні регулятивні обмеження, передуючі моральним нормам і знайомі ще первісній людині. Цей «екстремальний стан суспільних і міжособистісних відносин виражається нашими співгромадянами словом «беззаконня», яке, мабуть залишиться в історії ключовою характеристикою часу [192, с. 132]».

Реакція моральних норм суспільства на його дестабілізацію принципово схожа з поведінкою будь-яких адаптивних ознак організму в порушених умовах існування. В обох випадках стійка норма замінюється різноспрямованою і непередбачуваною аберацією, що відображає зниження життєздатності системи. І якщо колишня норма не відновлюється, то пошук системою нової рівноваги прямує в один бік з цією аберацією. В соціально-етичних перетвореннях найбільш економний, ефективний і безпечний еволюційний шлях той, що виключає різку зміну вектора розвитку, і, відповідно, крупні потрясіння в перехідних фазах. Для фундаментальних етичних принципів (через їх ключову регулюючу роль у функціонуванні суспільства) дуже тривалі потрясіння несумісні з самою можливістю виживання суспільства [192, с. 133].

На думку М.А. Шишкіна, якщо запропоноване розуміння етичних норм як продуктів системної еволюції справедливе, звідси слідують висновки відносно шляхів етичного оздоровлення суспільства. Воно повинно починатися із зміни системних характеристик, тобто на рівні управління суспільством як цілим. Правильний вибір політичних завдань, заснований на

аналізі причин соціального неблагополуччя, сам по собі не створює моралі, але відкриває можливості для широкої активізації і розвитку етичного відчуття. В більшості людей це відчуття прокидається, і стає великою творчою силою, якщо виявляється затребуваним [192, с.133]. Це почуття стає в основі процесів морального регулювання які виникають у суспільстві.

Але людина не лише є соціальною одиницею. Вона повинна задовольняти й свої біологічні потреби. Людина, як жива система, характеризується «нееквівалентним обміном енергетичними ресурсами зі своїм оточенням [186, с. 72]». Для нормального соціального життя необхідно, щоб між окремими людьми відбувався обмін ресурсами такими, наприклад, як праця, їжа, житло та інші. Обмінна взаємодія між людьми виникає тоді і лише тоді, коли кожен її учасник предстане в очах партнера як джерело благополуччя. Оскільки сама по собі «людина не може виконувати цю роль, для організації обмінної взаємодії потрібне реальне, справжнє джерело благополуччя, «представниками» якого виступають людські суб'єкти [186, с. 73]».

Вимоги справедливості, якими повинне керуватися моральне регулювання, зводяться до того, що для всіх учасників соціального спілкування обмінна взаємодія повинна бути прогресивною, а норма прибутку – однаковою. Якщо по відношенню до когось з учасників взаємодії ці принципи не дотримуються, його суб'єктивна зацікавленість в ній падає [186, с. 74]. Формування вільного, конкурентного ринку сприяє встановленню рівноваги між попитом і пропозицією, яка забезпечує оптимізацію розподілу ресурсів, одержуваного від базового джерела благополуччя при даному рівні технологічного розвитку [186, с. 80].

Значення малого бізнесу для сучасної економіки обумовлене його функціональними характеристиками: участю у введенні інновацій, заборонаю монополізації; оперативним заповненням ніш ринку, або тих галузей, де крупний бізнес малоефективний [86, с. 131].

Становлення бізнес-відносин можна розглядати як бік самоорганізації –

інституціоналізації економічних відносин, відносин власності. Таке становлення відбувається у визначених, організованих по типу ігрових, спонтанно, стихійно виникаючих в моменти соціальних переломів співтовариствах [19, с. 308].

Впроваджуючись в сферу представницьких установ, групи інтересів бізнесу і робочого класу одночасно укріплювали і модифікували систему функціонування уряду, або представництва інтересів. Ще в 1950-60-ті роки минулого сторіччя була створена мережа органів, в яких організації бізнесу, профспілки і представники держави взаємодіяли у розробці і ухваленні соціально-економічних рішень, націлених на «об'єднання» суспільства в ім'я реалізації гегемоністських амбіцій влади. Класичним прикладом такого роду систем з'явилися корпоративні держави Італії і Португалії. В межах органів трибічної (бізнес – держава – профспілки) взаємодії, так званого тріпартизму, здійснювалося вироблення, а іноді і фактичне ухвалення соціально-економічних рішень. Цей механізм діяв як на загальнодержавному, так і на галузевому і місцевому рівнях. Він багато в чому сприяв зниженню класових суперечностей і зміцненню соціальної стабільності. Неокорпоративістський механізм принципово модифікував характер політичної влади, перетворивши провідні групи інтересів у прямих учасників створення і ухвалення державних рішень [129, с. 14].

Поєднання разових протестних акцій і різних форм «участі у владі» перетворює організації громадянського суспільства у все більш впливового політичного гравця і контрагента держави і бізнесу [129, с. 16].

Особливістю систем є їх стійкість, тобто здібність до саморегуляції. Збурення в системі викликає в ній процеси, спрямовані на її погашення і відновлення рівноваги. Система управляється своєю помилкою через внутрішні зворотні зв'язки. Для суспільної системи ключова характеристика рівноваги – це мінімум внутрішніх конфліктів (збурень), інакше кажучи, це максимально можливе наближення до того стану, який правителі, незалежно

від суті їх діяльності, зазвичай проголошують метою свого правління [192, с. 127].

Самоорганізація морального регулювання підприємницької діяльності проявляє себе і при аналізі стану, та оптимізації структури вибору напрямків діяльності підприємства. Такий клопіт обов'язково з'явиться у вузькоспеціалізованого підприємства, яке дійшло до висновку про необхідність та переваги розосередження ресурсів та компетенції між різними напрямками діяльності, шляхом до чого стає диверсифікація, яка «за своєю сутністю переважає просте розширення поля діяльності підприємства. Вона може проявитися через подальший розвиток певного напрямку діяльності, або через його заміщення новим напрямком [118, с. 58]». При цьому процесі перед підприємцями можуть постати питання морального плану, які пов'язані з необхідністю вирішувати питання соціального плану, такі як: наявність робочих місць, перекваліфікація кадрів, які в зв'язку зі зміною напрямку діяльності фірми залишилися безробітними, тощо.

Диверсифікація повинна призводити до зниження ризику і створення синергійного ефекту. Як правило, на першому етапі реалізації рішення про диверсифікацію ефективність зростає за рахунок раціонального перерозподілу ресурсів, на другому етапі ефективність знижується внаслідок зростання складності управління, виявлення протиріч, невідповідностей в управлінських технологіях. Диверсифікація в галузях, які відповідали профілю підприємства, виявляється більш результативною, ніж проникнення в сфері, не пов'язані з основним напрямком діяльності. Диверсифікацію варто розглядати не як засіб для підвищення ефективності діяльності підприємства, а як умову її потенційного зростання, підкреслюючи тим самим її стратегічне значення [118, с. 59] з урахуванням морального відношення до своїх працівників.

В загальному випадку будь-яка диверсифікаційна стратегія використовує певну (більшу або меншу) кількість елементів синергії, які присутні в основному (основних) напрямках діяльності. І справді, якщо

комбінації ключових факторів успіху відрізняють один сегмент від іншого, то завжди існують фактори, які входять до складу декількох або багатьох напрямків. Таким чином, при проведенні диверсифікації підприємство потребує моральної регуляції.

Суспільство живе і розвивається за якимись загальними законами, які діють незалежно від вчинків індивідумів. Якщо тільки суспільство не гине, то «міра зла і несправедливості в ньому не розвивається нескінченно [192, с. 127]» вона періодично повертається до якогось природного рівня, проводячи при цьому моральне саморегулювання.

Системний характер законів, що управляють суспільством, сприймається як незрима присутність над всіма його членами вищого регулюючого контролю, званого ними Богом або долею. Саме в цьому закладена основа універсального етичного начала з якого далі поступово зростають власне внутрішні етичні норми [192, с. 128].

Можуть скластися ситуації, коли необхідність морального регулювання підприємницької діяльності не знаходить відповідного відгуку з боку держави, саме в таких випадках об'єднання підприємців беруть цю функцію на себе.

Сьогодні найбільш високу ефективність має підприємницька праця, пов'язана з торговельно-посередницькими і фінансовими операціями. Що ж до виробничої сфери, то внесок підприємства тут поки що дуже скромний, тим більше що підприємцями використовуються матеріальні цінності (будівлі, виробничі потужності і технології) які були створені працею попередніх поколінь [77, с. 115].

Важка промисловість розвивається на державних підприємствах, і при цьому може здатися, що вона переживає період економічного підйому. Так за період з 2000 по 2004 рік середньорічні темпи економічного зростання в Україні склали 7,5%. Але по оцінках експертів, українська економіка за основними показниками зараз «підросла» до 60% рівня 1990 р., спираючись на потенціал відновлюючого зростання, який практично вже вичерпаний.

«Українська промисловість скоро перестане нарощувати виробництво, внаслідок відсутності виробничих потужностей і недостатньої кількості нових [112, с. 34]». Приватний бізнес, як завжди набагато раніше за владу усвідомив небезпеку гальмування зростання виробництва. У 2004 – 2005 році багато крупних компаній самостійно виходять на ринки зовнішніх запозичень (раніше частіше займали під гарантії держави) [112, с. 35].

Підприємництво не справляється з наданням необхідних, але комерційно неефективних послуг в соціальній сфері, науці, культурі, а також ще не має відчутних успіхів у капіталомісткому виробництві, у проектах, що довго окупаються, не все гаразд зі створенням інфраструктури, включаючи великі об'єкти енергетики і нові технології [77, с. 116].

Важливим елементом стратегії держави відносно малого бізнесу є податкова політика і фінансова підтримка. «Щоб позбавитися корупції в цій області вкрай важливо продумати процедуру фінансування малого бізнесу [86, с. 135]» без чого неможливе моральне регулювання підприємницької діяльності.

Важливо відзначити, що сам державний апарат організований як фірма, але його формальним власником є народ, що проживає на даній території. Проте з багатьох причин пересічні громадяни не в змозі здійснювати ефективний контроль над функціонуванням фірми-держави, і справжніми розподільниками її доходів, а значить і реальними плюс-партнерами стають топ-менеджери. Причому, у зв'язку з тим, що на власній території фірма-держава є монополістом, ступінь нерівності між корпоративними плюс – і мінус-партнерами може досягати (і досягає) вельми значних розмірів [186, с. 82]. Все значення державного управління з антропосоціальних позицій повинне зводитися, в першу чергу, до створення умов для якнайповнішого задоволення всіх п'яти рівнів потреб кожного члена суспільства (в рамках загальнолюдської моралі) [65, с. 221].

Підприємницька діяльність відкрита для контактів із зовнішнім середовищем. Підприємець може вступати у зв'язок із суміжними

виробничими і іншими соціально-економічними системами, інтегруватися в складнішу виробничу систему (об'єднання, акціонерне суспільство, галузь) або загальну соціально-економічну систему (народне господарство, суспільство). Здатність об'єднуватися з іншими системами шляхом використання зовнішніх зв'язків – одна з істотних властивостей виробничої системи, без якої вона не могла б існувати взагалі [158, с. 27].

Всі системи, що входять в дану виробничу систему, як елементи що її складають, і навіть простіші з них, володіють властивостями об'єднуватися в крупніші організаційні утворення. І хоча вони безпосередньо не пов'язані із зовнішнім середовищем відносинами купівлі-продажу або товарообміну, їх здатність вступати в певні внутрішньосистемні зв'язки створює можливість для відтворення внутрішньосистемних процесів і доцільного функціонування всієї виробничої системи як єдиного цілого [158, с. 27].

Здібність виробничої системи до самоорганізації носить об'єктивний характер, який витікає з природи виробництва, що підкоряється законам відтворення. Але як співвідноситься самоорганізація з організаційною функцією управління? Елементарна виробнича система, наприклад «токар – токарний верстат» може функціонувати тільки в тому випадку, якщо не будуть порушені її технологічні зв'язки з елементом, що поставляє заготовки, здійснюючим інфразв'язки з тими підсистемами, які забезпечують роботу верстата (електроенергія, ремонт, інструменти і т.п.), а також якщо праця робітника буде сплачена і носитиме суспільно доцільний характер [158, с. 28].

Підприємницька діяльність є соціально-економічною системою. Це перш за все означає, що її головним активним елементом є людина, пов'язана з суспільством і даною виробничою системою певними економічними і соціальними інтересами. Зв'язок між людьми і засобами виробництва обумовлений існуючими виробничими відносинами і в першу чергу відносинами власності на засоби виробництва. Це і визначає відношення

конкретної людини до праці [158, с. 27], яке слід враховувати при моральній регуляції підприємницької діяльності.

Управлінські відносини можна розглядати як різновид соціальних. Вони, як будь-які соціальні, складаються з приводу соціального статусу, який різний у керівників і підлеглих, і з приводу прагнення отримати блага, цінності необхідні індивідам і суспільним структурам для задоволення їх потреб. Діяльність, що виявляється в управлінських відносинах, якраз і сприяє – в міру своєї ефективності – отриманню різноманітних благ, необхідних суспільству, громадянам, або їх об'єднанням [160, с. 75].

Орієнтація на мораль і соціальні норми лежить в основі управлінської діяльності. Соціальні норми є правилами поведінки, які або стихійно складаються в суспільстві в ході його історичного розвитку (норми моралі, які в більшості випадків одержали санкціонування з боку релігії, звичаїв, норм, етикету) або встановлюються державою і різними соціальними організаціями (правила трудового розпорядку в організаціях, норми добровільних об'єднань тощо). Проте на практиці управлінська діяльність нерідко стикається з більш, або менш значними відступами від різних правових, моральних і інших соціальних норм, а то навіть і суперечить їм [160, с. 77]. Слід звернути увагу на те, що деякі норми, що регулюють діяльність підприємства, – як писані, так і неписані, створюються їм самим і можуть не відповідати пануючим в суспільстві цінностям, моральним нормам і навіть чинному законодавству.

Разом з тим турбота про комерційну форму інтересу зовсім не припускає «мотиваційний редукаціонізм», тобто зведення всіх афектів людини до егоїстичного накопичування «за всяку ціну». Завдяки моральному регулюванню зі сторони держави або громадянського суспільства підприємницькою діяльністю, що звертає її на розв'язання соціальних проблем у суспільстві зменшується соціальна напруга.

Модель «збалансованих афектів» дозволяла створити певну політико-економічну концепцію суспільного життя. Відповідно до цієї концепції

існування в суспільстві партій, угруповань, класів не тільки не розглядалося як згубне для вільної і моральної асоціації людей, але розумілося як щось природне, і навіть за певних умов необхідне для економічного процвітання (система розподілу праці) і вільного політичного устрою («змішана форма правління»).

При цьому, передбачалося те, що специфічні інтереси кожної окремої групи людей не підлягають самі по собі моральній оцінці. Більш того, для кожної з цих груп природно виходячи з власного егоїзму прагнути до могутності і можливості «безкарно пригноблювати більш слабого». Але правильна політика в тому і полягає (і в цьому її моральність!) щоб створити і підтримувати врівноважену систему, в якій пригноблювати іншого, не «зустрічаючи опору», неможливо. В такій системі інтереси суспільних груп не «є дійсно різними» (знов пригадаємо концепцію «доброзичливості»), егоїстичними бажаннями доводиться «жертвувати» «в ім'я інтересів миру і громадського порядку». Д. Юм підкреслює: «рівновага влади є секретом в політиці [196, с. 623]».

Концепція рівноваги влади у Д. Юма не зводиться до системи «заборон і противаг» різних галузей державної влади. Це питання взагалі мало займає його. Головне для Д. Юма – рівновага соціальних сил, трансльована в сферу політичних інститутів і підтримувана ними. Мораль і добродетель в балансі суспільних сил [81, с. 23].

А. Сміт приходять до висновку про те, що інтереси буржуазії не так пов'язані із загальними інтересами суспільства, більш того, «вони завжди в деяких відносинах розходяться з інтересами суспільства і навіть протилежні їм». Проблема в тому, що клас буржуазії має велику нагоду для того і «звичайно зацікавлений в тому, щоб вводити суспільство в оману і навіть пригноблювати його, і дійсно у багатьох випадках і вводив його в оману і пригноблював [156, с. 222]».

Мірилом моральності в політиці виступає відповідність національно-державним інтересам: «курс, що відповідає інтересам даної країни,

кваліфікується як етична політика, а що суперечить – як аморальна [49, с. 164]».

При механічному прикладенні до політики норм і оцінок «приватної» моралі можна дійти абсурдного висновку, що держава є глибоко аморальним інститутом – адже для реалізації її функцій неминуче припускає насильство, причому в «особливо крупних розмірах [49, с. 165]».

На думку Г.А. Дмитренко, найглибша сутність громадянського суспільства – здатність самореалізації особи в рамках забезпечення прав людини (загальнолюдської моралі), в процесі її життєдіяльності і на всіх фазах її формування і розвитку як в трудовій (зокрема учбовій) і громадській діяльності, так і в сім'ї [65, с. 221]». Все значення державного управління з антропосоціальних позицій повинно зводитися, в першу чергу, до створення умов для якнайповнішого задоволення всіх п'яти рівнів потреб кожного члена суспільства (в рамках загальнолюдської моралі), тобто створення відповідної законодавчої і правової бази, яка б дозволила проводити моральну регуляцію підприємницької діяльності, враховуючи потреби усіх верст населення.

Мабуть «найважливішим стимулом, навіть важелем економічного оновлення є етичне оздоровлення політики, яке може спиратися і на особистісний приклад політиків різного рівня, і на дотримання законності і порядку посадовцями, і на практику, що орієнтується на рівність всіх громадян перед законом [75, с. 51]».

«Відповідальність перед підлеглими, необхідність турботи про них з боку підприємців слабо поширені в бізнес еліті [75, с. 51]», але за допомогою морального регулювання з боку держави та під наглядом громадянського суспільства ці моральні норми повинні знаходити відображення як у нормативних, так і в законодавчих актах. Вимога сплати податків повинна розглядатися людьми як «найважливіший показник ділової чесності [75, с. 51]» задача морального регулювання як з боку держави, так і з боку громадського суспільства зробити все можливе, щоб це насправді було так.

Висновки до четвертого розділу

Інструментом організації соціальної системи в умовах цивілізації виступає держава. Держава забезпечує функціонування системи, будучи гарантом її безпеки. В умовах сучасного суспільства актуальною залишається проблема поєднання особистого, суспільного і корпоративного інтересу. Рішення цієї проблеми виходить за межі можливостей як держави, так і громадянського суспільства. Держава і ринок постійно взаємодіють, що і визначає подальший розвиток економічних процесів. Кількість регулятивних функцій, які виконують держава і ринок, може змінюватись. Це залежить від рівня розвитку продуктивних сил країни, її політичної орієнтації, особливостей історичного етапу, соціальної структури, національної специфіки.

Державне регулювання процесом моральної регуляції підприємницької діяльності можна виразити як вплив держави на відтворювальні процеси в економіці відповідними засобами, з метою орієнтування суб'єктів господарювання і окремих громадян на досягнення цілей і пріоритетів державної політики суспільного розвитку.

Треба зазначити, що важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші як особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому, які суттєво впливають на процес моральної регуляції підприємницької діяльності.

Підприємницька діяльність, орієнтована виключно на здобуття прибутку, призвела до виникнення економічних еліт, тоді як духовні, у тому числі й моральні характеристики цих еліт до уваги практично не бралися. Основними шляхами входження до складу економічної еліти виступають органи державної служби і успішні в комерційному відношенні бізнес-структури. Може здатися, що союз корумпованих чиновників і бізнесу заважає моральному регулюванню підприємницькою діяльністю. Але саме

тут в дію вступають механізми саморегулювання. Виявляється, що присутність моральних чинників виявляється і там, де їх найменше дотримуються.

Монополія не може ефективно управляти процесом моральної регуляції підприємницької діяльності, бо для неї в цьому немає ніякої потреби, що в цілому шкодить суспільному розвитку. Тільки за умов конкурентної боротьби саме економічними методами можливий відбір тих моральних чинників, які є найбільш придатними до сучасного суспільно-економічного розвитку. Саме в цьому і виявляється організаційна роль держави, яка за допомогою владних важелів фільтрує морально схвалені методи і форми підприємницької діяльності як на матеріальному, так і на ідеальному рівні.

Об'єднання підприємців з метою забезпечення моральної регуляції їхньої діяльності в рамках громадянського суспільства, не обмежується однією країною. Коли виникає потреба у зовнішньоекономічній діяльності, яку не може на задовільному рівні регулювати окрема держава, підприємці різних країн об'єднуються в транснаціональні корпорації, доводячи тим самим, що громадянське суспільство не знає кордонів. Вхідження бізнесу в глобальні громадянські організації можливе за умов, що він дотримується однакових з іншими учасниками правил поведінки і принципів розподілу влади і відповідальності, тобто принципів морального регулювання підприємницької діяльності.

Транснаціональні корпорації піддаються істотному впливу ззовні. Діяльність організацій і рухів глобального громадянського суспільства – найважливіший, хоча далеко не єдиний чинник, що формує відношення широкої громадськості до транснаціонального бізнесу. Є й інші чинники, що діють в негативному для його іміджу напрямку. Серед них це: погіршення стану навколишнього середовища, якості продуктів харчування і життя в цілому; порушення прав людини в країнах, що розвиваються; гучні

корупційні скандали тощо, все це потребує наявності органа моральної регуляції, яким може виступати транснаціональна корпорація.

Незважаючи на усілякі негаразди й соціальні потрясіння, для більшості людей життя залишається немислимим поза певних етичних установок, незалежно від того, чи виступають вони внутрішнім імперативом, чи тільки усвідомленим почуттям обов'язку. Таке положення справ є об'єктивною системною закономірністю, що відображає той факт, що інакше виживання суспільства в принципі неможливе, бо стійкість (життєздатність) суспільства має за основу його здібності до саморегуляції, механізми якої сприймаються на рівні відносин.

Реакція моральних норм суспільства на його дестабілізацію принципово схожа з поведінкою будь-яких адаптивних ознак організму в порушених умовах існування. В обох випадках стійка норма замінюється різноспрямованою і непередбачуваною аберацією, що відображає зниження життєздатності системи. І якщо колишня норма не відновлюється, то пошук системою нової рівноваги прямує в один бік з цією аберацією. Самоорганізація морального регулювання підприємницької діяльності проявляє себе і при аналізі стану, та оптимізації структури вибору напрямків діяльності підприємства. Такий клопіт обов'язково з'явиться у вузькоспеціалізованого підприємства, яке дійшло до висновку про необхідність та переваги розосередження ресурсів та компетенції між різними напрямками діяльності, шляхом до чого стає їхня диверсифікація.

ВИСНОВКИ

У даному дослідженні було виявлено і досліджено основні напрями впливу моральних пріоритетів на підвищення ефективності сучасного ринкового виробництва, зокрема, підприємницької діяльності.

Соціальний контекст моралі в умовах сучасної глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства формує ставлення до неї як до системи цінностей і нормативів, яка є пріоритетною порівняно з іншими аксіологічними і нормативними системами суспільного життя. З огляду на це в сучасному філософському дискурсі для реалістичної оцінки моральної практики виявляються необхідними конкретні соціально-етичні специфікації.

Ринкова система не може успішно функціонувати, якщо загальнокультурна, і першою чергою моральна основа суспільства, стає розмитою і непевною. Держава намагається забезпечити постійність «правил гри» ринкової економіки. Засобами для цього служать правовий порядок та забезпечення його дотримання, державне фінансування освіти і культури, культивування моральних цінностей.

За умов сучасної цивілізації демократичний розвиток суспільства має орієнтованість на моральні норми. За умов сучасної цивілізації демократичний розвиток суспільства має орієнтованість на моральні норми. Протистояння держав може створити небезпеку для народів на світовому рівні. Суспільства здебільшого прагнуть будувати цивілізовані стосунки на засадах спільних інтересів, вести пошуки спільної мови у різних сферах життя.

Роль засобів масової інформації в посиленні регулятивних можливостей моральності підприємницької діяльності важко переоцінити. Формування образу підприємця, що відповідає національним та державним потребам, обачне поводження з рекламою та пропагандою позазаконного способу життя та ведення бізнесу, відповідальність за власні дії – це далеко

не всі вимоги до засобів масової інформації щодо формування моральних чинників підприємницької діяльності.

Узагальнюючи можна підкреслити, що підприємницька діяльність, яка виходить з врахування моральних критеріїв, слугує прогресивному розвитку держави в цілому. Такі ознаки, як повага інтересів інших суб'єктів економічної діяльності, наявність моральної свободи вибору, здатність інтегрувати моральні мотиви своєї діяльності у певну систему та наявність несуперечливої внутрішньої мотиваційної системи особистості закладають етичне підґрунтя людиноорієнтованої філософії сучасного соціально-економічного управління.

Мабуть, найважливішим стимулом, навіть важелем економічного оновлення є етичне оздоровлення політики, яке може спиратися і на особистісний приклад політиків різного рівня, і на дотримання законності і порядку посадовцями, і на практику, що орієнтується на рівність всіх громадян перед законом.

Відповідальність перед підлеглими, необхідність турботи про них з боку підприємців слабо поширені в бізнес еліті, але за допомогою морального регулювання з боку держави та під наглядом громадянського суспільства ці моральні норми повинні знаходити відображення як у нормативних, так і в законодавчих актах. Вимога сплати податків повинна розглядатися людьми як найважливіший показник ділової чесності, задача морального регулювання як з боку держави, так і з боку громадського суспільства зробити все можливе, щоб це насправді було так.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова И.И. Экономика и этика: аспекты взаимодействия / И.И. Агапова. – М.: Юрист, 2002. – 190 с.
2. Александрова О.С. Економічні засади становлення громадянського суспільства в умовах трансформаційних процесів сучасної України / О.С. Александрова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2004. – Т. 17 (философия). – № 2 (56). – С. 85–93.
3. Андрущенко В.П. Идеологическая эффективность культуры / В.П. Андрущенко. – К.: Вища школа, 1988. – 191 с.
4. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
5. Андрущенко В.П. Світанок Європи: проблема формування Нового Вчителя для Об’єднаної Європи ХХІ століття / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.
6. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1979. – 142 с.
7. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. – К.: Дух і Літера, 2009. – 430 с.
8. Апресян Р.Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы / Р.Г. Апресян. – М.: РАН. Ин-т философии, 1995. – 353 с.
9. Апресян Р.Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации) / Р.Г. Апресян // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 3–17.

10. Апресян Р.Г. От „дружбы” и „любви” – к „морали”: об одном сюжете в истории идей / Р.Г. Апресян // Этическая мысль. – Ежегодник. – М.: ИФ РАН, 2000. – С. 182–194.
11. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон; [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1993. – 509 с.
12. Афонін А.С. Погляд на класичні основи теорії ринку та їх використання в Україні / А.С.Афонін // Економіка і управління: науково-освітній журнал – 1999. – №3(4). – С. 20–29.
13. Бабаєв В.М. Організаційна культура керівника: Навчальний посібник для спеціальності «Адміністративний менеджмент» / В.М. Бабаєв, Н.В. Шаронова. – Харків: НТУ «ХП», 2005. – 260 с.
14. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; [пер з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – К.: Стилос, 2008. – 396 с.
15. Балбеко А.М. Культура предпринимательской деятельности / А.М. Балбеко, Г.С. Балбеко // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №4. – С. 192–203.
16. Балбеко А.М. Культура предпринимательской деятельности / А.М. Балбеко, Г.С. Балбеко // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №5. – С. 221–234.
17. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К.Баллестрем; [пер. с англ.] // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 83–94.
18. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
19. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
20. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [перевод с немецкого В. Седельника и Н. Федоровой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

21. Белова Л.А. Некоторые методологические вопросы воспитания в условиях современного вуза / Л.А. Белова // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Зб. наук. пр. – Х.: Б.в., 2003. – С. 501–503.

22. Беляєв О.О. Політична економія: Навч. посібник / О.О. Беляєв, А.С. Бебело. – К.: КНЕУ, 2001. – 328 с.

23. Беляєва Е.В. Этика Канта как обоснование морали modernity / Е.В. Беляєва // *Філософсько-антропологічні студії '2004: Спецвипуск*. – К.: Стілос, Дніпропетровськ.: РВВ ДНУ, 2004. – С. 256–268.

24. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 480 с.

25. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2. – 280 с.

26. Бизнес-структуры и общественные организации к которым имели или имеют отношение новые руководители регионов // *Бизнес*. – 2005. – № 9 (Спецвыпуск: птенцы гнезда Викторова) (28.02.05). – С. 58–60.

27. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1978. – 312 с.

28. Бобров В.Я. До питання про концепцію економічної освіти в Україні / В.Я. Бобров // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи»*. – К.: НВЦ «Київський університет», 2000. – С. 437–440.

29. Бондаренко В.В. Культура мовлення як невід'ємна частина управлінського етикету керівника виробництва / В.В. Бондаренко // *Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал*. – Харків, 2001. – №3. – С. 39–48.

30. Бусыгин А.В. Предпринимательство / А.В. Бусыгин. – М.: Дело; Академия народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации, 1999. – 638 с.

31. Вебер М. История хозяйства. Город / М.Вебер; [пер. с нем.]. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2001. – 576 с.
32. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М.Вебер; [пер. с нем.] // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 1999. – С. 7–23.
33. Вебер М. Политические работы (1895-1919) / М. Вебер; [пер. с нем. Б.М. Скуратова]. – М.: Праксис, 2003. – 251 с.
34. Вебер М. Політичні спільноти і господарство / Макс Вебер; [пер. з нім. О. Погорілого] // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 87–103.
35. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [пер. з нім. О. Погорілого]. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
36. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; [пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого]. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
37. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер; [пер. с нем.] // Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. – М.: Юрист, 1994. – С. 43–78.
38. Виленский А.В. Российские объединения малых предпринимателей как институт гражданского общества / А.В. Виленский // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 59–68.
39. Воробьев Е.М. Экономическая теория: учебное пособие / Е.М. Воробьев, А.А. Гриценко, М.Н. Ким. – Х.: “Фортуна-Пресс”, 1997. – 410 с.
40. Воробйов Є.М. Економічна теорія: Посібник вищої школи / Е.М. Воробьев, А.А. Гриценко, В.М. Лісовицький, В.М. Соколев; [За ред. Є.М.Воробйова]. – К.: Знання-Прес, 2003. – 581 с.
41. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? / Юрген Габермас; [переклад

з німецької] // Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 325–345.

42. Габермас Ю. Структурні зміни у сфері відкритості / Юрген Габермас; [переклад з німецької А. Онишко; редактор М. Прихода]. – Львів: Літопис, 2000 – 317 с.

43. Гайденок П.П. История и рациональность. Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П.П. Гайденок, Ю.Н. Давыдов. – М.: Изд-во полит, лит-ры, 1991. – 367 с.

44. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2000. – № 2. – С. 4–13.

45. Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю; [Пер. з англ. І. Андрущенко]. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.

46. Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Г.В.Ф. Гегель; [Перевод с немецкого А.М. Водена. Под редакцией и с предисловием Ф.А. Горохова] // Гегель Г. В. Ф. Сочинения в XIV тт. – Т. VIII – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 470 с.

47. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбейт; [пер. с англ.]. – М.: Транзиткнига, 2004. – 602 с.

48. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс; [пер. с англ.]. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.

49. Гоман-Голутвина О.В. О столкновении морального и нравственного начал в российской политике / О.В. Гоман-Голутвина // Политические исследования. – 2005. – № 3. – С. 163–171.

50. Гоман-Голутвина О.В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции / О.В. Гоман-Голутвина // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 22–32.

51. Гордієнко М. Релігія як духовна субстанція української ідентичності / М. Гордієнко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2006. – Книга II. – Львів: Логос, 2006. – С. 85–95.

52. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід / В. Гордилов // Соціальна психологія. – 2004. – № 5(7). – С. 36–47.

53. Горлинський В.В. Цінності духовного буття суспільства сталого розвитку / В.В. Горлинський // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 52. – С. 78–89.

54. Государство – это МЫ ...! // Бизнес. – 2005. – № 16 (18.04.05). – С. 20–21.

55. Грищенко С. Чтобы работать с этой командой, нужно меняться / С. Грищенко // Бизнес. – 2005. – № 15 (Спецвыпуск: Наш менталитет) (11.04.05). – С. 116–117.

56. Гуненко Д.В. Суспільна мораль і господарська діяльність / Д.В. Гуненко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К., 2010. – Випуск 97. – С. 28–35.

57. Гуненко Д.В. Суспільне призначення підприємницької діяльності / Д.В. Гуненко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К., 2010. – Випуск 98. – С. 139–145.

58. Гуненко Д.В. Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу / Д.В. Гуненко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2010. – Випуск 40 (10). – С. 217–228.

59. Гуненко Д.В. Державне управління підприємництвом і мораль / Д.В. Гуненко // Вісник інституту розвитку дитини: [зб. наук. праць]. – К., 2010. – Випуск 11. – С. 13–19.

60. Гуненко Д.В. Поняття «моралі» у світлі сучасного філософського дискурсу / Д.В. Гуненко // Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис. – К., 2010. – № 2. – С. 96–104.

61. Гусейнов А.А. Понятие морали / А.А. Гусейнов // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН, 2003. – С. 3–13.

62. Де Джордж Ричард Т. Деловая этика / Т. Де Джордж Ричард; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс; Рипол Классик, 2003. – 736 с.

63. Дискуссия вокруг цивилизационной модели: С. Хантингтон отвечает оппонентам // Политические исследования. – М., 1994. – № 1. – С. 49–57.

64. Дмітрієва О. Культура мовлення – частина загальної культури людини / О. Дмітрієва // Політехнік. – 2000. – №12. – С. 45–57.

65. Дмитренко Г.А. Формирование гражданского общества в Украине: антропосоциальный подход / Г.А. Дмитренко // Соціологічна наука і освіта в Україні. – 2003.– Вип. 2.– С. 220–224.

66. Дмитриева Г.К. Мораль и международное право / Г.К. Дмитриева. – М.: Международные отношения, 1991. – 168 с.

67. Днепропетровский клан [Электронный ресурс] . – Режим доступа: <http://4vlada.net/politika-i-biznes/dnepropetrovskii-klan>

68. Дробницкий О.Г. Понятие морали. Историко-критический очерк / О.Г. Дробницкий. – М.: Наука, 1974. – 387 с.

69. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке / Питер Ф. Друкер; [Пер. с англ.] – М.: Вильямс, 2000. – 270 с.

70. Друкер Питер Ф. Энциклопедия менеджмента / Питер Ф. Друкер; [Пер. с англ. О.Л. Пелявского под ред. Т.А. Гуреш]. – М.: Вильямс, 2004. – 421 с.

71. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме / Л. Дюмон; [пер. с фр.]. – Дубна, Издательский Центр «Феникс», 1997. – 304 с.

72. Етос і мораль у сучасному світі / Відповідальний редактор – доктор філософських наук Малахов В.А. – К.: Видавництво ПАРАПАН, 2004. – 200 с.

73. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.

74. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01. 2001 № 2210-III // Голос України. – № 37 від 27 лютого 2001. – С. 4–8.

75. Здравомыслов А.Г. Ответственность экономической элиты: мнения россиян / А.Г. Здравомыслов // *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 1. – С. 45–58.
76. Зубенко Л.Г. Культура ділового спілкування. Навчальний посібник / Л.Г. Зубенко, В.Д. Немцов. – К.: ЕксОб, 2002. – 200 с.
77. Зубов В.О. Філософія підприємництва / В.О. Зубов, Л.Д. Кривега, А.І. Косих. – Запоріжжя: “Дінас”, 2000. – 189 с.
78. Ильин В.И. Социальное неравенство / В.И. Ильин. – М.: Институт социологии РАН, 2000. – 280 с.
79. Кальной И.И. Гражданское общество как одна из составляющих системы координат общественного развития / И.И.Кальной // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. – 2004. – Т. 17 (философия) (56) № 2. – С. 3–12.
80. Кант И. Основы метафизики нравственности / И.Кант; [пер. с нем.] // Кант И. Сочинения: В 6-ти томах. – М.: Мысль, 1965. – Т.4., Ч.1. – С. 219–310.
81. Капустин Б.Г. Мораль и политика в западноевропейской политической философии / Б.Г. Капустин // *От абсолюта свободы к романтике равенства: Из истории политической философии* / Отв. ред. М.М. Федорова, М.А. Хевеши. – М.: ИФ РАН, 1994. – С. 9–56.
82. Кирцнер И.М. Конкуренция и предпринимательство / И.М. Кирцнер; [Пер. с англ. под ред. проф. А.Н. Романова]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 239 с.
83. Козловски П. Принципы этической экономики / Питер Козловски; [пер. с англ]. – СПб.: Экон. школа, 1999. – 344 с.
84. Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом. Очерки персоналистической философии / Питер Козловски; [пер. с англ]. – СПб.: Экон. школа, 1997. – 216 с.
85. Козловски П. Этика капитализма. Эволюция и общество / Питер Козловски; [пер. с англ]. – СПб.: Экон. школа, 1996. – 158 с.

86. Кондрачук В.В. Государственное влияние на развитие малого бизнеса: во зло или во благо? / В.В. Кондрачук // Политические исследования. – 2005. – № 3. – С. 131–136.

87. Конохова З.П. Спецификация прав собственности в процессе формирования экономической системы Украины / З.П. Конохова, Н.В. Сухорукова, Ю.В. Конохова // Вестник НТУ «ХПИ» «Системный анализ, управление и информационные технологии». – Харьков: НТУ «ХПИ». – 2005. – № 41. – С. 139–148.

88. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

89. Корпоративна культура: Навчальний посібник / За ред. Г.Л. Хаєта. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 403 с.

90. Корпоративная культура в системе общественных связей и отношений / Ф.И. Шарков, Я.М. Прохоров, А.А. Радионов. – М.: Информационно-издательский центр Академии труда и социальных отношений, 2002. – 196 с.

91. Кремень В.Г. Політологія: Підручник / За загальною редакцією проф. Кременя В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001. – 831 с.

92. Кривцов А.С. Теоретические основы современной экономики / А.С. Кривцов, В.М. Бережной. – Харьков: Прапор, 1997. – 295 с.

93. Кузнецов И.Н. Бизнес-этика / И.Н. Кузнецов. – М.: Дашков и Ко, 2007. – 496 с.

94. Кузьминкин А.В. Корпоративное управление в XX-XXI вв.: история и перспективы / А.В. Кузьминкин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 216 с.

95. Куличенко А.В. Государственная власть и процессы общественной самоорганизации. К вопросу о государственном строительстве в России / А.В. Куличенко // Политические исследования. – 2004. – № 6. – С. 108–111.

96. Кучеренко О. До соціально-політичної стабілізації через принципи неокорпоратизму / О.Кучеренко // Розбудова держави. – № 11. – 1997. – С. 37–42.

97. Кучменко Е. Мораль як категорія міжнародних відносин: з історії американської думки / Е. Кучменко, Б. Кучменко; [Електронний ресурс] // Український науковий журнал “Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації” №1/2009. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/>.

98. Лангер Н. Бизнес и промышленность (о Соединенных штатах Америки) / Норман Лангер; [пер. с англ.]. – Дубна: Феникс +, 1999. – 276 с.

99. Лапузина Е.Н. Деловая этика как один из факторов формирования социальной ответственности инженеров-гуманитариев / Е.Н. Лапузина // Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків. – 2004. – №3. – С. 34–41.

100. Лісничук О. Кланова демократія в Україні: привид чи реальність? / О. Лісничук // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43–47

101. Липинський В. Мораль і політична дія / В. Липинський // Консерватизм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий – К.: Смолоскип, 1998. – С. 196–201.

102. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / Алесдеа Макинтайр; [Пер. с англ. В.В. Целищева]. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с.

103. Максимов Л.В. К проблеме определения морали / Л.В. Максимов // Этическая мысль. – Выпуск 3. – М.: ИФ РАН, 2002. – С. 61–74.

104. Максимов Л.В. Проблема обоснования морали: Логико-когнитивные аспекты / Л.В. Максимов. – М.: Философское общество СССР, 1991. – 136 с.

105. Малахов В. Етика. Курс лекцій: Навч. посібник / В. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.

106. Маньковська Т.І. Роль економічної теорії у формуванні наукового світогляду та підготовці висококваліфікованих фахівців-економістів /

Т.І. Маньковська // Всеукраїнська науково-методична конференція «Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи». – К.: НВЦ «Київський університет», 2000. – С. 139–141.

107. Медведева Н. Страна под колпаком / Н. Медведева // Бизнес. – 2004. – № 40. – С. 23–26.

108. Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте / В.М. Межуев // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 104–113.

109. Мельниченко А.А. Метаморфози сучасного виховання в суспільстві, що трансформується: філософський вимір / А.А. Мельниченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 55. – С. 74–87.

110. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Людвиг фон Мизес; [пер. с нем.]. – М.: Дело, 1993. – 233 с.

111. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес; [пер. с нем.]. – М.: Экономика, 2000. – 875 с.

112. Милости просим // Бизнес. – № 40. – 04.10.2004. – С. 13–14.

113. Мур Дж.Э. Принципы этики / Дж.Э. Мур; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1984. – 326 с.

114. Назаров В. Н. Прикладная этика: Учебник / В.Н. Назаров. – М.: Гардарики, 2005. – 302 с.

115. Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии / А.В. Назарчук. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 320 с.

116. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества: Тенденции и проблемы глобализации в свете социально-этической концепции К.-О. Апеля / А.В. Назарчук. – М.: Директмедиа пабблишинг, 2002. – 378, [2] с.

117. Назарчук А.В. Этико-социальные доктрины К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса (анализ методологических оснований): Дис... канд. филос. наук: 09.00.11 / Александр Викторович Назарчук. – М., 1996. – 205 с.

118. Наливайко А.П. Диверсифікаційні стратегії та ефективність діяльності підприємства / А.П. Наливайко // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 22. – С. 58–62.

119. Нейсбит Д. Мегатренды /Д.Нейсбит; [Пер. с англ. М.Б. Левина]. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 384 с.

120. Неусыхин А.И. «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки / А.И. Неусыхин // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 589–658.

121. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

122. Овсянкіна Л.А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л.А. Овсянкіна. – К., 2003. – 20 с.

123. Овсянкіна Л.А. Мораль – важливий регулятор оптимізації та ефективності роботи виробничого колективу / Л.А.Овсянкіна // Проблеми та перспективи формування національно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 5 (9). – Х.: НТУ «ХП», 2004. – С. 230–239.

124. Осипов Ю.М. Время философии хозяйства / Ю.М. Осипов. – М.: Экономист, 2003. – 656 с.

125. Осипов Ю.М. Курс философии хозяйства: учеб. пособие / Ю.М. Осипов. – М.: Экономист, 2005. – 320 с.

126. Осипов Ю.М. Экономическая теория на пороге XXI века / Ю.М. Осипов. – М.: Юристъ, 1998. – 767 с.

127. Осипов Ю.М. Основы предпринимательского дела. Благородный бизнес: Учебник / Ю.М.Осипов и др.; [Под ред. Ю.М. Осипова, Е.Е. Смирновой]. – М.: БЕК, 1996. – 476 с.

128. Отчет о социологическом исследовании «Ценностные ориентации молодежи в условиях информатизации и глобализации общества». – Харьков, ХНУРЭ, 2005. – 50 с.

129. Офіційний сайт Національної Конфедерації Незалежних Профспілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://profforum.kiev.ua>

130. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование / А.С. Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – 352 с.

131. Пахльовська О. Юнги на борту Ноевого ковчега. Питається: скільки можна? / О.Пахльовська // День. – 2007. – 2 листопада. – № 189. – С. 3.

132. Перегудов С. Группы интересов в условиях перехода к информационному обществу / С. Перегудов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 6. – С. 13–20.

133. Перегудов С.П. Транснациональные корпорации на пути к корпоративному гражданству / С.П. Перегудов // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 95–103.

134. Підприємець України. Ескізи до соціального портрета / Відповідальні редактори В.М. Ворона, Є.І. Суїменко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1995. – 213 с.

135. Предпринимательство: Учебник для вузов / Под. ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. Г.Б. Поляка, проф. В.А. Швандара. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999. – 475 с.

136. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [Пер. с англ. под общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова]. – М.: Прогресс, 1986. – 397 с.

137. Причепій Є.М. Філософія: Підручник для вищих навчальних закладів / Є.М. Причепій, А.М. Черний, Л.А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2005. – 592 с.

138. «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян». Указ Президент України від 27.04.1999 № 456/99 // Урядовий кур'єр. – 1999. – №18 (6 травня). – С. 2.

139. Психологія управління в бізнесі / Е.Ф. Іпатов, К.М. Левківський, В.В. Павловський. – Харків – Київ: НМЦВО, 2002. – 320с.

140. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування: Навч. посібник / Я. Радевич-Винницький. – Львів: Видавництво «Сполом», 2001. – 224с.

141. Ракова Е. Проблемы и перспективы развития малого и среднего бизнеса в Беларуси / Елена Ракова // Эковест. – 2003. – № 3. – С. 488–516.

142. Рікер П. Навколо політики /Поль Рікер; [Пер. з франц.]. – К.: Дух і літера, 1995. – 335 с.

143. Рих А. Хозяйственная этика / А. Рих; [Пер. Е. М. Довгань]. – М.: Посев, 1996. – 810 с.

144. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз; [пер. с англ.]. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 535 с.

145. Романовський О.Г. Підготовка майбутніх інженерів до управлінської діяльності: Монографія / О.Г. Романовський. – Харків: Основа, 2001. – 312 с.

146. Ротбард М. Власть и рынок. Государство и экономика / М. Ротбард; [Пер. с англ. Б.С. Пинскера. Науч. ред. Гр. Сапов]. – Челябинск: Социум, 2003. – 415 с.

147. Ротенфельд Ю.А. Неклассическая диалектика / Ю.А. Ротенфельд. – М.: Луч, 1991. – 154 с.

148. Рютингер Р. Культура предпринимательства / Р. Рютингер; [Пер. с нем.]. – М.: Экономика, 1992. – 240 с. (Серия: Секреты делового успеха.)

149. Садеков А.А. Концепция устойчивого развития и культура предпринимательства / А.А. Садеков // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины: Сборник научных трудов /

НАН Украины, Институт экономики промышленности. – Донецк, 1999. – С. 32–38.

150. Самый главный спасатель // Бизнес. – 2005. – № 7 (14.02.05). – С. 22–23.

151. Сапiр Ж. Чи завершено перехiдний перiод в Росiї та Україні? / Ж. Сапiр // Полiтична думка. – 1997. – № 4. – С. 96–110.

152. Сасина Л.А. Противоречие между бизнесом и этическими нормами / Л.А. Сасина, Т.Е. Калинина // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) – Х.: Право, 2001. – С. 153–154.

153. Семиколенов В.М. Мораль в інформаційному суспільстві: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / В.М. Семиколенов. – Сімферополь, 2006. – 19 с.

154. Слабошпицький М. Пейзаж для помаранчевої революції. Хроніка-колаж / М. Слабошпицький. – К.: Вид-во „Ярославів Вал”, 2005. – 260 с.

155. Сливка В.Ю. Економічна компонента підготовки спеціалістів вищої кваліфікації / В.Ю. Сливка, М.І. Пітюлич // Всеукраїнська науково-методична конференція «Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи». – К.: НВЦ «Київський університет», 2000. – С. 288–290.

156. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.] // Антология экономической классики / Пред. И.А. Столярова. – М.: МП «Эконов-Ключ», 1993. – С.79–397.

157. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит; [пер. с англ.]. – М.: Республика, 1997. – 351 с.

158. Смолкин А.М. Менеджмент: основы организации: Учебник / А.М. Смолкин. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 248 с.

159. Современная западная философия: Словарь / Под ред. О. Хеффе, В.С. Малахова, В.П. Филатова при участии Т.А. Дмитриева. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
160. Социальный менеджмент: Учебник / под ред. Д.В. Волового. – М.: ЗАО "Бизнес школа "Интел-Синтез" Академия труда и социальных отношений, 1999. – 384 с.
161. Спортсмен, бизнесмен, чиновник // Бизнес. – 2005. – № 7 (14.02.05). – С. 20–21.
162. Стеченко Д. Актуальні завдання і функція державного регулювання в реалізації економічної політики / Д. Стеченко // Вища школа. – 2004. – № 4. – С. 55–62.
163. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Джозеф Юджин Стиглиц; [Пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова]. – М.: Мысль, 2003. – 303 с.
164. Столяренко О. Гуманізація і гуманітаризація освіти на шляху духовного розвитку особистості / О.Столяренко // Рідна школа, 2002. – №3. – С. 19–22.
165. Струве П.Б. Интеллигенция и народное хозяйство / П.Б. Струве // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 76–98.
166. Тимошенко Т.С. Мораль як інтеграційний чинник соціально-політичної стабільності: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Тарас Сергійович Тимошенко. – К., 2004. – 185 с.
167. Томилов В.В. Культура предпринимательства: Учебник для ВУЗов / В.В. Томилов. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 368 с.
168. Троцький Л. Їхня мораль і наша (Пам'яті Льва Сєдова) / Л.Троцький; [пер. з рос.] // Ї. – 2002. – № 25. – С. 87–99.
169. Узунов В.Н. Экономические и организационные предпосылки формирования оптимальных условий конкуренции в переходный период / В.Н. Узунов // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 22. – С. 65–67.

170. Управление организацией: Учеб. для вузов / Под ред. А.Г. Поршнева, З.П. Румянцевой, Н.А. Саломатина. – М.: Изд. дом ИНФРА-М, 2001. – 821 с.
171. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века / А.И. Уткин. – М.: Алгоритм, 2002. – 512 с.
172. Уткин Э.А. Этика бизнеса. Учебник для вузов / Э.А. Уткин. – М.: Зерцало, 1998. – 256 с.
173. Федоров Е. Соціальна відповідальність освіти та бізнесу / Е. Федоров // Сінергія. – 2003. – №3 (7). – С. 76–82.
174. Философский энциклопедический словарь / [Гл. ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
175. Фольваркова В.І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В.І. Фольваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – №3 (5). – С. 15–19.
176. Фридмен, М. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек; [пер. с англ.] // Философия свободы, вып. II / Пер. Б. Пинстер. – М.: Социум, Три квадрата, 2003. – С. 23–41.
177. Фритцше Д.Дж. Этика бизнеса. Глобальная и управленческая перспектива / Дейвид Дж. Фритцше; [пер. с англ.]. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2002. – 336 с.
178. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; [Пер. с англ. Д.Н. Дудинский]. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
179. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек; [пер. с нем.]. – М.: Изограф: Начала-Фонд, 2001. – 256 с.
180. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма / Ф. Хайек; [пер. с нем.]. – М.: Новости, 1992. – 302 с.
181. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон; [пер. с англ.] // Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

182. Хейне П. Экономический образ мышления / С. Хейне; [пер. с англ.]. – М.: Новости, 1991. – 701 с.
183. Холл Р.Х. Организации: структуры, процессы, результаты / Р.Х. Холл; [Пер. с англ. Е. Нестерова, Т. Принцева; Под общ. ред. И.В. Андреевой]. – СПб.: Питер, 2001. – 509 с.
184. Холмс Р. Мораль и общественное благо / Р.Холмс; [пер. с англ.] // Мораль и рациональность. – М.: ИФ РАН, 1995. – С. 103–126.
185. Хоман К. Экономическая и предпринимательская этика / К. Хоман, Ф. Бломе-Дрез; [Пер. с нем. С. Курбатовой, К. Костюка] // Политическая и экономическая этика: Учебное пособие / Бернард Сутор, Карл Хоман, Франц Бломе-Дрез. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 29-177.
186. Черников М.В. Логика социальных взаимодействий в свете двух условий справедливости / М.В. Черников // Политические исследования. – 2004. – № 5. – С. 71–84.
187. Чечетов М. Рынок и государственное регулирование: стоит ли смещать акценты? / М. Чечетов // Зеркало недели. – 2001. – № 40 (364) суб., 13–19 окт. – С. 5.
188. Чмут Т.К. Етика ділового спілкування / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка, М.П. Лукашевич. – К.: МАУП, 1999. – 208 с.
189. Чумарна М. Якою буде школа, таку матимемо Україну / М. Чумарна // Педагогічна газета. – 2001. – № 9 (87). – С. 3.
190. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер; [пер. с фр.] // Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 373–374.
191. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шейн; [пер. с англ. под ред. В.А. Спивака]. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.
192. Шишкин М.А. Биологическая эволюция и природа нравственности / М.А. Шишкин // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 126–134.

193. Шрейдер Ю.А. Этика. Введение в предмет: Учебное пособие для вузов / Ю.А. Шрейдер. – М.: Текст, 1998 – 271 с.
194. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й.А. Шумпетер; [пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова]. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
195. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер; [пер.с нем. / Общ. ред. А.Г. Михайловского]. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
196. Юм Д. Сочинения: В 2 т. / Д. Юм; [Пер. с англ.]. – М.: Мысль, 1965. – Т. 2. – 785 с.
197. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2001. – 345 с.
198. Яковлев А.А. Власть, бизнес и движущие силы экономического развития в России: до и после дела “Юкоса” / А.А. Яковлев // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 35–44.
199. Aguilar Francis J. Managing Corporate Ethics / Francis J. Aguilar. – New York: Oxford Univ. Press, 1994. – 177 p.
200. Bowie N. Management ethics / Norman E. Bowie with Patricia H. Werhane. – Maiden: Blackwell Publishing, 2005. – VIII, 159 p.
201. Etzioni A. Rights and the Common Good / A. Etzioni. – New York: St. Martins Press, 1995. – 293 p.
202. Freeman E. Business, science, and ethics / Edward Freeman and Patricia H. Werhane, eds. – Charlottesville, VA: Society for Business Ethics, 2004. – 315 p.
203. Morgenthau H.I. Politics among Nations / H.I. Morgenthau. – N.Y.: Oxford Univ. Press, 1967. – 322 p.
204. Raider E. Strategy Assessment. In International Negotiations / Ellen Raider. – Plymouth, Mass.: Situation Management Systems, 1982. – P. 4–16.

205. Trevino L.K. *Managing Business Ethics: Straight Talk About How To Do It Right* / Linda Klebe Trevino. – New York: J. Wiley & Sons, 1995. – 332 p.